श्रीमदानन्दतीर्थ(पूर्णप्रज्ञ)भगवत्पादाचार्यविरचित-

श्रीसर्वमूलान्तर्गताः

प्रकरणग्रन्थाः

१	प्रमाणलक्षणम्	१०६५-१०६७
२	कथालक्षणम्	१०६८-१०६९
३	उपाधिखण्डनम्	१०७०-१०७१
४	मायावादखण्डनम्	१०७२-१०७३
५	प्रपञ्चमिथ्यात्वानुमानखण्डनम्	१०७४
६	तत्त्वसङ्ख्यानम्	१०७५
७	तत्त्वविवेकः	१०७६
८	तत्त्वोद्द्योतः	१०७७-१०८३
९	कर्मनिर्णयः (आवश्यक वेदभाग समलङ्कृतः)	१०८४-११०५
१०	विष्णुतत्त्वविनिर्णयः	११०६-११३४

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

प्रमाणलक्षणम्

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मी-हयग्रीवाय नमः ॥ ॐ ॥ अशेषगुरुमीशेशं नारायणमनामयम् । संप्रणम्य प्रवक्ष्यामि प्रमाणानां स्वलक्षणम् ॥ यथार्थं प्रमाणम् । तद्द्विविधम् । केवलमनुप्रमाणं च । यथार्थज्ञानं केवलम् । तत्साधन-मनुप्रमाणम् । केवलं चतुर्विधम् । ईशलक्ष्मीयोग्ययोगिभेदेन । पूर्वद्वयमनादि नित्यम् । स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां तद्विशेषः । पूर्वं स्वपरगताखिलविशेषविषयम् । द्वितीयमीशेऽन्येभ्योऽधिकम् । असार्वत्रिकम् । अन्यत्र सर्वविषयम् । स्पष्टत्वे भेदः । योगिना-मृजूनामनादिनित्यम् । ईशे जीवेभ्योऽधिकम् । अन्यत्रालोचने सर्वविषयम् । क्रमेण वर्धमानं आमुक्तेः । ततोऽव्ययम् । ततोऽ-र्वाक्क्रमेण ह्रसितम् । सादि च तात्त्विकेभ्योऽन्यत्र । अयोगिज्ञान-मुत्पत्तिविनाशवत् । अल्पम् । अनुप्रमाणं त्रिविधम् । प्रत्यक्षमनुमान-मागम इति । निर्दोषार्थेन्द्रियसन्निकर्षः प्रत्यक्षम् । निर्दोषोपपत्ति-रनुमानम् । निर्दोषः शब्द आगमः । अर्थापत्त्युपमे अनुमाविशेषः । अभावोऽनुमा प्रत्यक्षं च । परामर्शापरामर्शविशेषात् । सम्भव-परिशेषावनुमा । आत्मान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थाकल्पनागौरवश्रुत-दृष्टहानादयो दूषणानुमा । उपक्रमोपसंहारतदैकरूप्याभ्यासापूर्वता-फलार्थवादाश्च उपपत्तिविशेषाः । त एव सोपपत्तयो लिङ्गानि । समाख्यावाक्यप्रकरणस्थानानि च लिङ्गविशेषाः । व्याप्तिरुपपत्ति-मूलम् । सा प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तरूपा । हेतुगर्भा प्रतिज्ञा केवलाऽपि ।

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

सिद्धौ प्रतिज्ञायां हेतुमात्रं च। दृष्टान्तः सप्रतिज्ञो हेतुगर्भः उपपत्तिदोषौ विरोधासङ्गती। न्यूनाधिके वाचनिके। संवादानुक्तिगुता निग्रहाः। प्रत्यक्षं सप्तविधम्। साक्षिषडिन्द्रियभेदेन। मानसप्रत्यक्षजा स्मृतिः। स्मृत्यनुवादयोर्नाप्रामाण्यम्। यथार्थत्वानुभवात्। अहानेश्च। विरोधो मानस्ववाक्याभ्याम्। स्ववाक्यविरोधोऽपसिद्धान्तजातिरूपेण। जातिर्न मेये मानापेक्षेत्यादिका। मेये मानापेक्षास्तीति च तेनैव न्यायेन सिद्धत्वात्। मानविरोधश्च। छलमसङ्गतम्। अन्यच्च। गृष्टिविवक्षया गामानयेत्युक्ते पृथिवीविवक्षया गवानयनमशक्यमितिवत्। त्रिविधो विरोधः। प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तभेदेन। प्रमाणविरुद्धार्थप्रतिज्ञा प्रतिज्ञाविरोधः। हेतुस्वरूपासिद्धिरव्याप्तिश्चेति हेतुविरोधः। साध्यस्य साधनस्य वाऽननुगमो दृष्टांतविरोधः। प्रतिज्ञायाः समबलविरोध एव सप्रतिसाधनः। स एवोपाधिदोषोऽपि।

सर्व एते दृश्यत्वानुमाने द्रष्टव्याः। प्रत्यक्षागमादिभिर्जगतः सत्यत्वात् तत्पक्षे दृश्यत्वस्य च मिथ्यात्वात्। अनिर्वचनीयस्य प्रतिवादिनोऽसिद्धत्वात्। आत्मनोऽपि दृश्यत्वात्। शुक्तिरजतादेरनिर्वचनीयत्वाभावात्। अनिर्वचनीयदृश्यत्वाभावात्। मानससिद्धत्वादिति सप्रतिसाधनत्वाच्च। जगत्सत्यत्वग्राहिप्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वे अनुमानागमप्रामाण्यग्राहिणोऽपि प्रत्यक्षत्वाविशेषादुत्तरक्षणे प्रामाण्यं न सेत्स्यतीति भेदादिवाक्यानामेव प्रामाण्यं स्यात्। तस्य साक्षिसिद्धत्वं चेज्जगत्सत्यत्वमपि साक्षिसिद्धम्। व्यभिचारश्चेदागमार्थानुमानिर्दोषत्वाध्यवसाये च समः। अत उत्तरदिवसेऽभेदवाक्यस्य भेदोऽर्थः स्यात्। निर्दोषानुमायाः सदोषत्वं, सदोषानुमाया निर्दोषत्वं इत्यव्यवस्था। आश्रयसाध्यव्यधिकरणासिद्धयो न दूषणं अतिप्रसंगाभावात्। अतिप्रसंगेन हि दोषत्वादोषत्वे कल्प्ये। व्याप्तिरेव हि प्रयोजिका। असत्यपि व्याप्तिरस्त्येव। असदाश्रयस्य साधकत्वं

SGDF
Sri Gurgeshwari Digital Foundation

नेत्यपि व्याप्तिं विना कथं निवार्यते । असदाश्रयमित्यादिविशेषणत्व-संभवे कथमव्याप्तिः । न चात्यन्ताभावोऽपि सर्वधर्मरहितः । प्रमेयत्वाद्यनुभवात् । परिशेषार्थापत्तिप्रामाण्याभ्युपगमाच्च । विमतं सकर्तृकमित्यत्र सर्वज्ञत्वस्य पक्षधर्मताबलेन सिद्ध्यङ्गीकारात् । परिशेषोऽर्थापत्तिरनुमानमित्यविशेषः । उपपत्तिमात्रत्वात् । उपपत्तेश्च व्याप्त्यपेक्षा सर्वथाङ्गीकार्येत्याग्रहमात्रेण भेदः । उपमानस्यापि व्याप्तिरूपत्वात् । न हि स्वसदृशेनासदृशं क्वचिद्दृष्टं । योग्यानुपलब्धेश्च लिंगत्वं अविशेषात् । उक्तदोषेष्वेवाशेषानुमानदोषाणामन्तर्भावः । साध्याविशिष्टोऽसिद्धः । सिद्धसाधकोऽसंगतः । न प्रमासाधनं प्रमाणं । ज्ञानव्यतिरिक्तायां प्रमायां प्रमाणाभावात् । न चाज्ञातपरिच्छित्तिरेव प्रमेत्यत्र किञ्चिन्मानं । याथार्थ्यमेव प्रामाण्यमित्यंगीकारात् । न चानुभूतिरेव प्रमाणम् । स्मृत्यादावव्याप्तेः । वेदानुमानादिप्रामाण्यप्रसिद्धेश्च । 'स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानं चतुष्टयम् । प्रमाणमिति विज्ञेयं धर्माद्यर्थे बुभूषुभिरि'ति श्रुतेश्च । ऐतिह्यमागमभेदः । न च सम्यगनुभवसाधनं प्रमाणम् । ईश्वरज्ञानादावव्याप्तेः । अप्रामाण्ये प्रमाणाभावाच्च । प्रामाण्यज्ञाने च । तत्राप्यङ्गीकारेऽनवस्थितेः । स्वप्रकाशात्माङ्गीकारे तत्राव्याप्तेः । स्मृतेश्च प्रामाण्यानङ्गीकारे अनुभूतं मयेत्यत्र प्रमाणाभावात् । लिङ्गत्वेन प्रामाण्ये कल्पनागौरवम् । दृष्टहानिश्च । स्मृतिप्रमाणद्वैविध्यमात्रकल्पने मिथ्याज्ञानादेर्निराकरणादनुभवविरोधः । तदनुभवाभाव इत्युक्ते अनुभवः स्मृतिश्च नास्तीत्युक्ते किमुत्तरम् । स्वसिद्धैः साधनं परसिद्धैर्दूषणम् । अतो न दूषणे अपसिद्धान्तादि । इष्टापत्तिः सिद्धसाधनत्वादसंगतमेव ॥ आनन्दतीर्थमुनिना ब्रह्मतर्कोक्तमार्गतः । मानलक्षणमित्युक्तं संक्षेपाद्ब्रह्मसिद्धये ॥ अशेषमानमेयैकसाक्षिणेऽक्षयमूर्तये । अजेशपुरुहूतेड्य नमो नारायणाय ते ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं प्रमाणलक्षणं सम्पूर्णम् ॥

SGDF
Sri Gurgeshwari Digital Foundation

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

कथालक्षणम्

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ ॐ ॥ नृसिंहमखिलाज्ञानतिमिराशिशिरद्युतिम् । संप्रणम्य प्रवक्ष्यामि कथालक्षणमञ्जसा ॥ वादो जल्पो वितण्डेति त्रिविधा विदुषां कथा । तत्त्वनिर्णयमुद्दिश्य केवलं गुरुशिष्ययोः ॥ कथाऽन्येषामपि सतां वादो वा समितेः शुभा । ख्यात्याद्यर्थं स्पर्धया वा सतां जल्प इतीर्यते ॥ वितण्डा तु सतामन्यैस्तत्त्वमेषु निगूहितम् । स्वयं वा प्राश्निकैर्वादे चिन्तयेत्तत्त्वनिर्णयम् ॥ रागद्वेषविहीनास्तु सर्वविद्याविशारदाः । प्राश्निका इति विज्ञेया विषमा एक एव वा ॥ अशेषसंशयच्छेत्ता निःसंशय उदारधीः । एकश्चेत्प्राश्निको ज्ञेयः सर्वदोषविवर्जितः ॥ एको वा बहवो वा स्युर्विष्णुभक्तिपरास्सदा । विष्णुभक्तिर्हि सर्वेषां सद्गुणानां स्वलक्षणम् ॥ पृष्टेनागम एवादौ वक्तव्यः साध्यसिद्धये । नैषा तर्केणापनेया मतिरित्याह हि श्रुतिः ॥ अन्यार्थ एवागमस्य वक्तव्यः प्रतिवादिना ॥ ऋग्यजुःसामाथर्वाश्च भारतं पञ्चरात्रकम् । मूलरामायणं चैव संप्रोच्यन्ते सदागमाः ॥ अनुकूला य एतेषां ते च प्रोक्तास्सदागमाः । अन्ये दुरागमा नाम तैर्न साध्यं हि साध्यते ॥ स्वपक्ष आगमश्चैव वक्तव्यः प्रतिवादिना । तस्याप्यन्यार्थता साध्या वादिना स्वार्थसिद्धये ॥ अन्यार्थता निराकार्या स्वागमस्य विनिश्चयात् । उपपत्त्यवकाशोऽत्र ह्यागमार्थविनिर्णये ॥ वाद्यागमार्थे निर्णीत आगमार्थः परस्य तु । निर्णेयः सहितैः पश्चात्ततो निश्शेषनिर्णयः ॥ प्रत्यक्षसिद्धेष्वर्थेषु प्रश्ने मामक्षजं वदेत् । ज्ञानं वा

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

ज्ञानसिद्धेषु नानुमां प्रथमं वदेत् ॥ परतुष्टिकरं वाक्यं वदेतां यदि वादिनौ । स एवात्रागमो ज्ञेयः परतुष्टिर्हि तत्फलम् ॥ एवं निर्णयपर्यन्तं वादे सुबहवोऽपि हि । घटेयुश्चिरकालं च जल्पे यावत्परो जितः ॥ तत्त्वनिर्णयवैलोम्यं वादे साक्षात्पराजयः । संवादे श्लाघ्यतैव स्याद्गुरुत्वमितरस्य च ॥ तत्त्वनिर्णयवैलोम्ये निन्द्यो दण्ड्योऽथवा भवेत् । विरोधासङ्गतिन्यूनतूष्णींभावादिकैर्जितः । भवेज्जल्पे, वितण्डायां न्यायो जल्पवदीरितः । संवादे दण्ड्यता न स्याद्वितण्डाजल्पयोरपि । पराजितत्वमात्रं स्यान्निन्द्यो दण्ड्योऽपि वाऽन्यथा । अनुवादादिराहित्यं नैव जल्पेऽपि दूषणम् ॥ विद्याहीनत्वलिङ्गेऽपि वादिनोः स्यात्पराजयः । तदभावान्नैव षट्कादन्यो निग्रह इष्यते । अन्तर्भावादिहान्येषां निग्रहाणामिति स्म ह ॥ विद्या परीक्षापूर्वैव वृत्तिर्जल्पवितण्डयोः । स्खलितत्वादिमात्रेण न तत्रापि पराजयः । वादजल्पवितण्डानामिति शुद्धं स्वलक्षणम् ॥ आनन्दतीर्थमुनिना ब्रह्मतर्कानुसारतः । कथालक्षणमित्युक्तं प्रीत्यर्थं शार्ङ्गधन्वनः ॥ सदोदितामितज्ञानपूरवारितहृत्तमाः । नरसिंहः प्रियतमः प्रीयतां पुरुषोत्तमः ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं कथालक्षणं सम्पूर्णम् ॥

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

उपाधिखण्डनम्

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मी-हयग्रीवाय नमः ॥ ॐ ॥ नारायणोऽगण्यगुणनित्यैकनिलयाकृतिः । अशेषदोषरहितः प्रीयतां कमलालयः ॥ अज्ञताऽखिलसंवेत्तुर्घटते न कुतश्चन । उपाधिभेदाद्घटत इति चेत्स स्वभावतः । अज्ञानतो वा द्वैतस्य सत्यता स्वत एव चेत् । अनवस्थितिरज्ञानहेतौ वाऽन्योन्य-सिद्धिता ॥ चक्रकापत्तिरथवा भेदश्चोपाधितः कुतः । विद्यमानस्य भेदस्य ज्ञापको नैव कारकः । उपाधिर्दृष्टपूर्वो हि खेऽपि देशान्तरस्य सः ॥ ज्ञापको विद्यमानस्य मूढबुद्धिव्यपेक्षया । न चेदुपाधिसम्बन्ध एकदेशेऽथ सर्वगः । एकदेशेऽनवस्था स्यात्सर्वगश्चेन्न भेदकः ॥ सुख-दुःखादिभोगश्च स्वरूपैक्ये न भेदतः । दृश्यो ह्युपाधिभेदेऽपि हस्तपादादिगो यथा । नानादेहगभोगानुसन्धानं योगिनो यथा । न चेद्भोगानुसन्धानं तदिच्छा योगिनः कुतः । अनुसन्धानरहित-देहबाहुल्यमन्यथा । सिद्धमेव हि तत्पक्षे विशेषो योगिनः कुतः ॥ सिद्धौ हि कर्मभेदस्य स्यादुपाधिविभिन्नता । तत्सिद्धौ चैव तत्सिद्धि-रित्यन्योन्यव्यपाश्रयः । आत्मस्वभावभेदस्य विदोषत्वेन चाखिलः । प्रत्यक्षादिविरोधाच्च दुष्टः पक्षोऽयमञ्जसा । चेष्टालिङ्गेन सात्मत्वे परदेहस्य साधिते । अन्यत्वं स्वात्मनस्तस्मात्सर्वैरेवानुभूयते ॥ अज्ञता चाल्पशक्तित्वं दुःखित्वं स्वल्पकर्तृता । सर्वज्ञतादीशगुणविरुद्धा ह्यनु-भूतिगाः ॥ सार्वज्ञ्यादिगुणा विष्णोः श्रुतिषु प्रतिपादिताः । सत्यः सो अस्य महिमेत्यादिवाक्यान्मृषा न च । न च वेदोक्तमिथ्यात्वे

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

मानं तन्मानतापि न । अतोऽज्ञासम्भवादेव नाधिकार्यैक्यवादिनाम् ॥ अतो नाज्ञातमिति च विषयो विषयान्तरे । अज्ञाभावात्फलं कस्य योगः शशनृश्रृङ्गयोः ॥ दुर्घटत्वं भूषणं चेत्स्याद‍विद्यात्वसात्मनः । अंधन्तमोऽप्यलङ्कारो नित्यदुःखं शिरोमणिः ॥ अतः परो मात्रयेति पूर्वश्रुतिनिदर्शितः । अन्यमीशमितिश्रुत्या भिन्नजीवदृशं गतः । भिन्नत्वेनात्मसादृश्यदो यदेति श्रुतेः सदा ॥ मायावादतमोव्याप्तमिति तत्त्वदृशा जगत् । भातं सर्वज्ञसूर्येण प्रीतये श्रीपतेः सदा ॥ नमोऽमन्दनिजानन्दसान्द्रसुन्दरमूर्तये । इंदिरापतये नित्यानन्दभोजनदायिने ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितमुपाधिखण्डनं सम्पूर्णम् ॥

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

मायावादखण्डनम्

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मी-हयग्रीवाय नमः ॥ ॐ ॥ नरसिंहोऽखिलाज्ञानमतध्वान्तदिवाकरः । जयत्यमितसज्ज्ञानसुखशक्तिपयोनिधिः ॥

विमतमनारम्भणीयं अन्यथाप्रतिपादकत्वात् यदित्थं तत्तथा यथा सम्प्रतिपन्नम् । न हि ब्रह्मात्मैक्यस्य याथार्थ्यं तत्पक्षे । अद्वैत-हानेः स्वरूपातिरेके । अनतिरेके स्वप्रकाशत्वादात्मनः सिद्धसाधनता । निर्विशेषत्वादात्मनो नानधिगतो विशेषः । सिद्धत्वात्स्वरूपस्य विशेषा-भावाच्च नाज्ञानं कस्यचिदावरकम् । अनधिगतार्थगन्तृप्रमाणमिति च तन्मतम् । अज्ञानासम्भवादेव तन्मतमखिलमपाकृतम् । मिथ्यात्वे चैक्यस्याऽतत्त्वावेदकत्वमागमस्य स्यात् । सत्यता च भेदस्य । एवमेव प्रयोजनमपि निरस्तम् । स्वरूपत्वान्मोक्षस्य पूर्वमेव सिद्धत्वात् । अज्ञानासम्भवेन चतुर्थप्रकाराभावात्पञ्चमप्रकारतापि निरस्ता । विषय-प्रयोजनाभावादेवाधिकारी च । तदभावादेव सम्बन्धोऽपि ॥

'द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ यस्मात्क्षरमतीतोऽह-मक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ । एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत' ॥ 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

परं मनः। मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः। पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः’॥ ‘भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा च दर्शयति’। इति विष्णोः पुरुषोत्तमत्वमेव सर्वशास्त्रार्थत्वेन भगवता श्रुत्या चाभिहितम्॥ इति सर्वज्ञमुनिना मायावादतमोऽखिलम्। निरस्तं तत्त्ववादेन सतां संशयनुत्तये॥ नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति। एतेन सत्यवाक्येन सर्वार्थान्साधयाम्यहम्॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं मायावादखण्डनं सम्पूर्णम्॥

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

प्रपञ्चमिथ्यात्वानुमानखण्डनम्

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ ॐ ॥ विमतं मिथ्या दृश्यत्वाद्यदित्थं तत्तथा यथा सम्प्रतिपन्नम् । इत्युक्ते जगतोऽभावादाश्रयासिद्धः पक्षः । अनिर्वचनीयासिद्धेरप्रसिद्धविशेषणः । सदसद्वैलक्षण्ये मिथ्यात्वे सिद्धसाधनता । दृश्यत्वाभावादसिद्धो हेतुः । अनिर्वचनीयासिद्धेरेव । अनिर्वचनीयासिद्धेरेव सपक्षाभावाद्विरुद्धः । आत्मनोऽपि दृश्यत्वादनैकान्तिकः । जगतोऽभावेऽनुमानस्याप्यभाव इति तर्कबाधितत्वेनानध्यवसितः । प्रत्यक्षादिविरुद्धत्वाद्विश्वं सत्यमित्यादिवाक्यविरुद्धत्वाच्च कालात्ययापदिष्टः । रजतं दृष्टमितिभ्रममात्रत्वात् विमतं सत्यं दृश्यत्वादात्मवदित्यपि प्रयोज्यत्वात्प्रकरणसमः । विमतं सत्यं प्रमाणदृष्टत्वाद्यदित्थं तत्तथा यथात्मेतिप्रयोगात्सत्प्रतिसाधनः शुक्तिरजतस्याप्यनिवचनीयत्वाभावात्साध्यविकलो दृष्टान्तः । उक्तप्रकारेण दृश्यत्वाभावात्साधनविकलश्च । प्रमाणविरुद्धत्वमुपाधिः । साध्यधर्मविशिष्टः पक्षः । साध्यसमानधर्मविशिष्टः सपक्षः । साध्यविपरीतधर्मविशिष्टो विपक्षः । पक्षवचनं प्रतिज्ञा । लिङ्गं हेतुः । निदर्शनं दृष्टान्तः ॥ यो दृश्यते सदानन्दनित्यव्यक्तचिदात्मना । निर्दोषाखिलकल्याणगुणं वन्दे रमापतिम् ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं प्रपञ्चमिथ्यात्वानुमानखण्डनं सम्पूर्णम् ॥

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

तत्त्वसङ्ख्यानम्

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ ॐ ॥ स्वतन्त्रमस्वतन्त्रं च द्विविधं तत्त्वमिष्यते । स्वतन्त्रो भगवान्विष्णुर्भावाभावौ द्विधेतरत् ॥ प्राक्प्रध्वंससदात्वेन त्रिविधोऽभाव इष्यते । चेतनाचेतनत्वेन भावोऽपि द्विविधो मतः ॥ दुःखस्पृष्टं तदस्पृष्टमिति द्वेधैव चेतनम् । नित्यादुःखा रमाऽन्ये तु स्पृष्टदुःखास्समस्तशः ॥ स्पृष्टदुःखा विमुक्ताश्च दुःखसंस्था इति द्विधा । दुःखसंस्था मुक्तियोग्या अयोग्या इति च द्विधा ॥ देवर्षिपितृपनरा इति मुक्तास्तु पञ्चधा । एवं विमुक्तियोग्याश्च तमोगाः सृतिसंस्थिताः ॥ इति द्विधा मुक्त्ययोग्या दैत्यरक्षःपिशाचकाः । मर्त्याधमाश्चतुर्धैव तमोयोग्याः प्रकीर्तिताः । ते च प्राप्तान्धतमसः सृतिसंस्था इति द्विधा ॥ नित्यानित्यविभागेन त्रिधैवाचेतनं मतम् । नित्या वेदाः पुराणाद्याः कालः प्रकृतिरेव च ॥ नित्यानित्यं त्रिधा प्रोक्तमनित्यं द्विविधं मतम् । असंसृष्टं च संसृष्टमसंसृष्टं महानहम् ॥ बुद्धिर्मनः खानि दश मात्रा भूतानि पञ्च च । संसृष्टमण्डं तद्गं च समस्तं सम्प्रकीर्तितम् ॥ सृष्टिः स्थितिः संहृतिश्च नियमोऽज्ञानबोधने । बन्धो मोक्षः सुखं दुःखमावृतिर्ज्योतिरेव च ॥ विष्णुनास्य समस्तस्य समासव्यासयोगतः ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं तत्त्वसङ्ख्यानं सम्पूर्णम् ॥

SGDF
Sri Gurgeshwari Digital Foundation

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितः

तत्त्वविवेकः

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मी-हयग्रीवाय नमः ॥ ॐ ॥ स्वतन्त्रं परतन्त्रं च प्रमेयं द्विविधं मतम् । स्वतन्त्रो भगवान्विष्णुर्निर्दोषाखिलसद्गुणः ॥ द्विविधं परतन्त्रं च भावोऽभाव इतीरितः । पूर्वापरसदात्वेन त्रिविधोऽभाव इष्यते ॥ भावाभावस्वरूपत्वान्नान्योन्याभावता पृथक् । चेतनोऽचेतनश्चेति भावोऽपि द्विविधः स्मृतः ॥ नित्यमुक्तश्च सृतियुक्परतन्त्रोऽपि चेतनः । द्विधैव श्रीर्नित्यमुक्ता सृतियुक् द्विधा मतः ॥ मुक्तोऽमुक्त इति ह्यत्र ब्रह्मान्ता उत्तरोत्तरम् । मुक्ताः शतगुणाः प्रोक्ता रमा तेभ्योऽखिलैर्गुणैः ॥ नित्यं बहुगुणोद्रिक्ता ततोऽनन्तगुणो हरिः । अमुक्तास्त्रिविधास्तत्र नीचमध्योच्चभेदतः । मुक्तियोग्यास्तत्र चोच्चा नित्यावर्तास्तु मध्यमाः । नीचा नित्यतमोयोग्या द्विधैवाचेतनं मतम् ॥ नित्यानित्यत्वभेदेन देशः कालः श्रुतिस्तथा । भूतेन्द्रियप्राणगुणसूक्ष्मरूपं च नित्यकम् ॥ एषां विकारोऽनित्यः स्यान्नित्या एव हि चेतनाः । गुणक्रियाजातिपूर्वा धर्माः सर्वेऽपि वस्तुनः ॥ रूपमेव द्विधं तच्च यावद्वस्तु च खण्डितम् । खण्डिते भेद ऐक्यं च यावद्वस्तु न भेदवत् ॥ खण्डितं रूपमेवात्र विकारोऽपि विकारिणः । कार्यकारणयोश्चैव तथैव गुणतद्वतोः ॥ क्रियाक्रियावतोस्तद्वत्तथा जातिविशेषयोः । विशिष्टशुद्धयोश्चैव तथैवांशांशिनोरपि ॥ य एतत्परतन्त्रं तु सर्वमेव हरेः सदा । वश-मित्येव जानाति संसारान्मुच्यते हि सः ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थ-भगवत्पादाचार्यविरचितः तत्त्वविवेकः सम्पूर्णः ॥

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितः

तत्वोद्द्योतः

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मी-हयग्रीवाय नमः ॥ ॐ ॥ सर्वत्राखिलसच्छक्तिः स्वतन्त्रोऽशेषदर्शनः । नित्यातादृशचिच्चेत्ययन्तेष्टो नो रमापतिः ॥

विमतो भिन्नो मुक्तत्वाद्यदित्थं तत्तथा यथा सम्प्रतिपन्नः । न च भेदे विकल्पो युज्यते । अनिर्वचनीयस्य सर्वत्राप्रसिद्धत्वादेव । शशविषाणं गोविषाणं वोच्यत इतिवत् । न चानिर्वचनीये किञ्चिन्मानम् । मिथ्याशब्दोऽनिर्वचनीयं वदतीत्यत्र च । अनुमानस्य चाप्रसिद्धविशेषणः पक्षः । न च धूमत्ववन्मिथ्यात्वमित्युभयसम्प्रतिपन्नं सामान्यमस्ति । न च बाष्पारोपितधूमेन धूमवत्त्वं व्यभिचरति । न च भावाभावविलक्षणं क्वचिदागमो वक्ति । 'नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमापरो यदि'त्यत्र च । पारिशेष्येणानिर्वचनीयत्वाङ्गीकारे 'आनीदवातं स्वधया तदेकमि'ति तदानीं परिशिष्टत्वाद्ब्रह्मण एवानिर्वचनीयत्वं स्यात् । 'मूर्तं सदिति सम्प्रोक्तममूर्तमसदुच्यते । मूर्तामूर्ततरद्ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यत'इति पैङ्गिश्रुतिः । 'यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चैतत्सदि'ति माध्यन्दिनश्रुतिः । 'अद्भुतत्वादनिर्वाच्यं ब्रह्म चिच्चेत्यमेव च । अचिन्त्यं तत एवैतदतर्क्याज्ञेयमेव च । ऋ गताविति धातोस्तु पूर्वावगतवत्सदा । स्थितेर्ब्रह्मर्तमित्युक्तमनृतं परिणामतः । प्रकृतिप्राकृतं प्रोक्तमसत्तदशुभत्वतः । असतां बुद्धिगम्यत्वादसत्यमिति चोच्यते । नियमेन बहिश्चित्तास्ते

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

सन्तो ब्रह्मणि स्थिताः । विश्वं सत्यं वशे विष्णोर्नित्यमेव प्रवाहतः । न क्वाप्यनीदृशं विश्वं तत्तत्कालानुसारतः । असत्यमप्रतिष्ठं ये जगदाहुरनीश्वरम् । त आसुराः स्वयं नष्टा जगतः क्षयकारिण' इत्यादि व्याससमृतौ । 'असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् । अपरस्पर-सम्भूतं किमन्यत्कामहैतुकम् । एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्प-बुद्धयः । प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिता' इत्यादि च गीतासु । 'विश्वं सत्यं मघवानायुवोरिदापश्च न प्रमिनन्ति व्रतं वाम् । प्रधान्वस्य महतो महानि सत्यासत्यस्य करणानि वोचम्' । 'सत्यः सो अस्य महिमा गृणेशवो यज्ञेषु विप्रराज्ये' । 'कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भू-र्याथातथ्यतोऽर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्य'इत्यादि श्रुतिभ्यश्च । न चार्थापत्त्याऽनिर्वचनीयसिद्धिः । असतः प्रतीतिं विनाऽसद्वैलक्षण्य-ज्ञानानुपपत्तेः । न च बाध्यं जगदित्यत्र किञ्चिन्मानम् । बाध्यत्व-मपि हि तेषां मिथ्या । तस्य च मिथ्यात्वेऽबाध्यत्वमेव सत्यं स्यात् । सद्विलक्षणत्वं च सज्जातिविलक्षणत्वं सन्मात्रविलक्षणत्वं वा । जात्यङ्गी-कारे सद्धेतुत्वम् । सन्मात्रविलक्षणत्वं चेत्सिद्धसाधनता । ब्रह्म-वैलक्षण्याङ्गीकारात् । न च कयापि युक्त्या मानेन वा भेदनिराकरणं भवति । अङ्गीक्रियमाणत्वात् । अनिर्वचनीयासिद्धेश्च । सद्विलक्षणत्व-मसद्विलक्षणत्वं च मिथ्येत्यविलक्षणत्वमेव सत्यं स्यात् ।

एवमेव हेत्वादिष्वपि विकल्पो निराकरणीयः । दृश्यत्वा-द्यनुमानेष्वप्येत एव दोषाः । आत्मनोऽपि दृश्यत्वादनैकान्तिकता च । न चात्मनो दृक्कर्मत्वं विना तज्ज्ञानत्वम् । तदज्ञाननिवृत्तिश्च तेन भवति । न च तदाकारम् । अतद्विषयत्वादेव । तद्विषयत्वमेव हि तदाकारत्वम् । न हि ज्ञानज्ञेययोरेकाकारता । न ह्यज्ञानस्य घटाश्रयत्वं ब्रह्माश्रयत्वं वास्ति । पुंगतमेव हि तमः ज्ञानेन निवर्तते । विषयाश्रयं चेदज्ञानं निवर्तते तर्ह्येकेन ज्ञातस्य घटस्यान्यैरज्ञातत्वं न स्यात् ।

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

अतद्विषयज्ञानेन तदज्ञाननिवृत्तौ घटज्ञानेनापि निवर्तेत । अविषयत्वादेव तस्य ज्ञानत्वं न स्याद्घटवत् ।

जडत्वं चाप्रमातृत्वमेव । न च प्रमातृत्वमात्मनस्तैरङ्गीक्रियते । अतस्तदप्यनैकान्तिकम् । मिथ्याप्रमातृत्वं चानिर्वचनीयनिरासादेव निरस्तम् । यदि जडत्वं नामाप्रकाशत्वं तदप्यात्मनः स्वविषयप्रकाशत्वाभावात्परविषयप्रकाशत्वाभावाच्चानैकान्तिकमेव । स्वविषयत्वं हि कर्तृकर्मविरोधात्तैर्नाङ्गीक्रियते । मिथ्याभूतपरविषयत्वं चानिर्वचनीयनिरासादेव निरस्तम् । विषयवर्जितः प्रकाश एव न भवति घटवत् । तत्प्रमाणाभावात् ।

देशतः कालतः परिच्छिन्नत्वं प्रकृतिकालादिष्वभावाद्भागासिद्धम् । वस्तुतः परिच्छिन्नत्वमात्मनोऽपि भेदाङ्गीकारादनैकान्तिकम् ।

प्रत्यक्षबाधितं च जगन्मिथ्यात्वम् । सदिति प्रतीयमानत्वात् । न च प्रत्यक्षसिद्धमन्येन केनापि बाध्यं दृष्टम् । चन्द्रप्रादेशत्वादिविषयं तु दूरस्थत्वादिदोषयुक्तत्वादपटु । न च जगत्प्रत्यक्षस्यापटुत्वे किञ्चिन्मानम् । न च जगतोऽज्ञानजन्यत्वे किञ्चिन्मानम् । 'न च मायाविना माया दृश्यते विश्वमीश्वरः । सदा पश्यति तेनेदं न मायेत्यवधार्यताम् ॥ अपरोक्षदृशो मिथ्यादर्शनं न क्वचिद्भवेत् । सर्वापरोक्षविद्विष्णुर्विश्वदृक्तन्न तन्मृषे'ति ब्रह्माण्डे । 'ईशोऽनीशो जगन्मिथ्या न पूज्यो गुरुरित्यपि । एक आत्मा परब्रह्मभावो मुक्तिरिति ह्यपि । एवमादि विरुद्धानि वचनान्यथ युक्तयः । प्रमाणैर्बहुभिर्ज्ञेया आभासा इति वैदिकैः । वेदवेदानुसारेषु विरोधेऽन्यार्थकल्पना । इतराणि विरुद्धानि प्रलम्भभ्रमजान्यपी'ति व्यासस्मृतिः । 'ॐ नासतो दृष्टत्वात्' । 'नाभाव उपलब्धेः' । 'वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदि'त्यादि भगवद्वचनेनापि निरस्ताः ।

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

न च शून्यवादिनः सकाशाद्वैलक्षण्यं मायावादिनः। व्यावहारिकसत्त्वस्य तेनाप्यङ्गीक्रियमाणत्वात्। 'सत्यं तु द्विविधं प्रोक्तं सांवृतं पारमार्थिकम्। सांवृतं व्यावहार्यं स्यान्निवृत्तौ पारमार्थिकम्। विचार्यमाणे नो सत्त्वं सत्त्वं चापि प्रतीयते। यस्य तत्सांवृतं ज्ञेयं व्यवहारपदं च यदि'त्यादिना। न च निर्विशेषब्रह्मवादिनः शून्यात्कश्चिद्विशेषस्तस्य। 'निर्विशेषं स्वयं भातं निर्लेपमजरामरम्। शून्यं तत्त्वमविज्ञेयं मनो वाचामगोचरम्। जाड्यसंवृतिदुःखान्तपूर्वदोषविरोधि यत्। नित्यभावनया भातं तद्भावं योगिनं नयेत्। भावार्थप्रतियोगित्वं भावत्वं वा न तत्त्वतः। विश्वाकारं च संवृत्या यस्य तत्पदमक्षयमि'त्यादि तद्वचः। अनृतजडविरोधिरूपमन्तत्रयमलबन्धनदुःखताविरुद्धमिति च मायावादी। 'नास्य सत्त्वमसत्त्वं वा न दोषो गुण एव वा। हेयोपादेयरहितं तच्छून्यं पदमक्षयमि'ति च शून्यवादी। सत्त्वादयो धर्माः परमार्थतो मायावादिनापि नाङ्गीक्रियन्ते। सर्वविशेषविनिर्मुक्तत्वाङ्गीकारात्। 'अवाच्यं सर्वशब्दैस्तल्लक्ष्यते चाखिलैः पदैः। अज्ञेयं ज्ञानलक्ष्यं च तच्छून्यं पदमक्षयमि'ति च शून्यवादी। न चाखण्डत्वेन कश्चिद्विशेषः। 'यदखण्डं पदं लक्ष्यं सर्वैरपि विशेषणैः। सर्वैर्विशेषणैर्मुक्तं तच्छून्यं पदमक्षयमि'ति च शून्यवादी। एवमेव मायावादिराद्धान्तः। न च मायावादिनो भावत्वं नाम धर्मः। न च शून्यवादिनः शून्यत्वं नाम धर्मः। 'मय्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे। यदासीत्तत एवाद्यः स्वयम्भूः समभूदजः'। 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः। यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वर'इति भगवद्राद्धान्तः। 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे'त्यादि श्रुतिः। प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यादिषु प्रकृष्टत्वादिविशेषणानि सन्त्येवेति न तत्साम्यम्। अनित्यदेशकालसम्बन्धित्वस्य सत्त्वान्न सोऽयं देवदत्त

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

इत्याद्युपमा च। देवदत्तादिस्वरूपमात्रस्य सिद्धत्वान्न स्वरूपमात्रे प्रश्नः। नक्षत्रादिव्यतिरेकमात्रस्यापि सिद्धत्वान्न व्यतिरेकमात्रे। अन्यथा प्रश्नस्यैवासम्भवात्। अतः कैर्विशेषणैर्विशिष्ट इति प्रश्ने प्रकृष्टप्रकाशतद्देशकालादिविशिष्ट एव वाक्यार्थः। अङ्गीक्रियमाणत्वाद्विशिष्टादेरनिर्वचनीयाभावाच्च सत्यत्वं च सिद्धम्। दृष्टस्य वस्तुनो बलवद्दृष्टिं विना नान्यद्बाधकमिति दुर्घटत्वे सुघटत्वे वा नानिर्वचनीयसिद्धिः। सर्ववैलक्षण्याङ्गीकाराद्दुर्घटमपि ब्रह्म प्रमाणादङ्गीक्रियत एव।

जगतो भिन्नमभिन्नं भिन्नाभिन्नं वेत्यादिविकल्पस्तत्रापि युज्यते। भिन्नं चेद्भेदादिविशिष्टाच्छुद्धं भिन्नमभिन्नंवेत्याद्यनवस्था। अभिन्नं चेन्मिथ्यारूपेण जगता ब्रह्मापि मिथ्यैव स्यात्। भिन्नाभिन्नं चेद्दोषद्वयमपि। उभयविलक्षणं चेदनिर्वचनीयत्वं ब्रह्मण एवापतितम्। यद्येवमपि नानिर्वचनीयत्वं ब्रह्मणस्तर्हि जगतोऽपि न स्यात्। विश्वं सत्यमित्यादिवचनमत्राप्युक्तम्। 'न सत्तन्नासदुच्यते'। 'असद्वा इदमग्र आसीत्'। 'नासदासीन्नो सदासीदि'त्यादि ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वे प्रमाणमस्ति। न हि दृष्टेर्बलवत्किञ्चित्प्रमाणम्। न हि युक्तिपराजितोऽपि क्षुधितो नान्नमत्ति। बलवद्दृष्टयबाधे.। न चान्नत्वे दुर्घटे तस्यानन्नत्वं भवति। दृष्टयबाधितदृष्टस्य। न चान्नानन्नवैलक्षण्यमनुभूयते। न च तथा व्यवहारः। न च तत्र किञ्चिन्मानम्। अतो विशिष्टादिनिराकरणयुक्तीनामपि विशिष्टाद्यपेक्षत्वाज्ज्ञात्युत्तरमिति न युक्तिबाधापि। अतो निखिलगुणगणाढ्यमेव ब्रह्म श्रुत्यभिप्रेतम्।

अनिर्वचनीयासिद्धेरेवानुमानस्याप्यसिद्धिः। यदि जगन्मिथ्या स्यात्तदा दृश्यत्वाद्यनुमानस्यापि जगदन्तःपातित्वेन मिथ्यात्वादसिद्धिः स्यात्। वाचारम्भणं विविधप्रकारः नामधेयं नित्यं धार्यं नाम मृत्तिकेत्यादि वैदिकमेव। अनित्यत्वात्साङ्केतिकं नामाप्रधानं नित्यत्वा-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

न्मृत्तिकादिनामैव प्रधानम् । प्रधानज्ञानादप्रधानं ज्ञातमिव भवति । एवं प्रधानस्य परमात्मनो ज्ञानादप्रधानं ज्ञातमिव भवति । प्राधान्यज्ञापनार्थमेव सृष्ट्यादिकथनम् । यथा सोम्येत्याद्यपि सादृश्यकथनम् । न चैकनखनिकृन्तनविकारः सर्वं कार्ष्णायसम् । प्रधानपुरुज्ञानाद्ग्रामो ज्ञात इति व्यपदेशोऽस्ति । न हि सत्यज्ञानेन मिथ्याज्ञानं भवति । मुक्तामुक्तयोर्भेदाभावे मुक्तस्य संसारः संसारिणो वा मुक्तत्वं स्यात् । यद्यज्ञानकृतो भेदस्तर्हीश्वरस्याज्ञानाभावात्संसारिणैक्यं तेनानुभूयेत । ततश्च दुःखित्वं स्यात् । 'तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप' । 'सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च । अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः । भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः' । 'यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः' । इत्यादिनेश्वरेणापि भेदस्यैवानुभूयमानत्वाच्च । तत एवाभ्रान्तत्वान्न मुक्तस्यापि भेदनिवृत्तिः । न चोपाधिभेदमात्रेणेश्वरस्य दुःखाभावः । हस्तपाद्युपाधिभेदेऽपि भोक्तुरेकत्वानुभवात् । 'उद्यतायुधदोर्दण्डाः पतितस्वशिरोऽक्षिभिः । पश्यन्तः पातयन्ति स्म कबन्धा अप्यरीन्युधी'ति भारतवचनान्न विश्लेषाद्विशेषः । अतोऽनौपाधिकत्वादेव भेदस्य न मुक्तस्येश्वरैक्यम् । 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च' । 'यदा पश्यः पश्यते रुग्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती'त्यादि मुक्तभेदवचनेभ्यश्च ।

एवं प्रत्यक्षानुमानागमविरुद्धत्वादभेदविषयवत्प्रतीयमानान्यपि वाक्यानि सादृश्याद्यर्थान्येव योजनीयानि । 'विरुद्धवत्प्रतीयन्त आगमा यत्र वै मिथः । तत्र दृष्टानुसारेण तेषामर्थोऽन्ववेक्ष्यत'इति ब्राह्मवचनाच्च । भेदाद्यनुभवस्य भ्रान्तित्वाङ्गीकारे तदपलापयुक्तेर्नितरां

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

भ्रान्तित्वाद्भेदाद्यनुभवस्याभ्रान्तित्वमेव भवति । परस्परविरुद्धयो-रन्यतरनिषेधस्यान्यतरविधिनान्तरीयकत्वात् । एकजीववादपक्षे तन्निष्ठानां मृत्यनन्तरमपि विश्वस्यानिवृत्तत्वाद्भेदनिष्ठ एवैकजीव इत्यापतति। तस्य च तत्रैवाग्रहान्न कदाचिद्भेदनिवृत्तिरित्यनिवृत्तिरेव भवति । न चैकजीवाज्ञानपरिकल्पितास्समस्ता इत्यत्र किञ्चिन्मानम् । अतो मुक्तेभ्योऽप्यन्य एव समस्तगुणपरिपूर्णो भगवान्विष्णुरिति सिद्धम् ॥

'ब्रह्मेशानदिभिर्देवैर्यत्प्राप्तुं नैव शक्यते । तद्यत्स्वभावः कैवल्यं स भवान्केवलो हरे' ॥ 'परो मात्रया तन्वा वृधान न ते महित्व-मन्वश्नुवन्ति' ।

सत्यचिच्चेत्यपतये मुक्तामुक्तोत्तमाय ते । नमो नारायणायार्य-वृन्दवन्दितपद्द्वय ॥

आनन्दतीर्थपुंसिंहो मायावादिदितेःसुतान् । विदार्य युक्ति-नखरैरप्रतीपो विभासते ॥ १ ॥ पलायध्वं पलायध्वं त्वरया मायिदानवाः । सर्वज्ञहरिरायाति तर्कागमदरारिभृत् ॥ २ ॥ द्रवत द्रवताशु मायिनः प्रविशध्वमतन्द्रिता गुहाः । कमलारमणाम्बराश्रयः समुदेत्यखिलज्ञभास्करः ॥ ३ ॥ नृहरिः सकलज्ञनामकः समुपैति हि मायिदानवान् । प्रपलायनमत्र तत्क्षमं त्वरया वो वसतिर्गुहासु च ॥ ४ ॥ जयत्यानन्दतीर्थेष्टदेवता नरकेसरी । विपाटिताज्ञानतमः कपाटात्युरुहुङ्कृतः ॥ ५ ॥ जयत्यमितपौरुषः स्वजनतेष्टचिन्तामणिः । अजेशमुखवन्दितो गुणगणार्णवः श्रीपतिः ॥ ६ ॥ सर्वज्ञसन्मुनीन्द्रोच्च-सन्मनःपङ्कजालयः । अजितो जयति श्रीशो रमाबाहुलताश्रयः ॥ ७ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्तत्वोद्द्योतः सम्पूर्णः ॥

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितः

कर्मनिर्णयः

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मी-हयग्रीवाय नमः ॥ ॐ ॥ य इज्यते विधीशानशक्रपूर्वैः सदा मखैः । रमाप्रणयिने तस्मै सर्वयज्ञभुजे नमः ॥

ऋग्वेदब्राह्मणचतुर्थपञ्चिकाऽऽद्याध्यायादिमखण्डानि

॥ ॐ ॥ देवा वै प्रथमेनाह्नेन्द्राय वज्रं समभरंस्तं द्वितीयेनाह्नाऽसिञ्चंस्तं तृतीयेनाह्ना प्रायच्छंस्तं चतुर्थेऽहन्प्राहरत्तस्माच्चतुर्थेऽहन्षोळशिनं शंसति वज्रो वा एष यत्षोळशी तद्यच्चतुर्थेऽहन्षोळशिनं शंसति वज्रमेव तत्प्रहरति द्विषते भ्रातृव्याय वधं योऽस्यस्तृत्यस्तस्मै स्तर्तवै वज्रो वै षोळशी पशव उक्थानि तं परस्तादुक्थानां पर्यस्य शंसति तं यत्परस्तादुक्थानां पर्यस्य शंसति वज्रेणैव तत्षोळशिना पशून्परिगच्छति तस्मात्पशवो वज्रेणैव षोळशिना परिगता मनुष्यानभ्युपावर्तन्ते तस्मादश्वो वा पुरुषो वा गौर्वा हस्ती वा परिगत एव स्वयमात्मनेऽत एव वाचाभिषिद्ध उपावर्तते वज्रमेव षोळशिनं पश्यन्वज्रेणैव षोळशिना परिगतो वाग्घि वज्रो वाक्षोळशीतदाहुः किं षोळशिनः षोळशित्वमिति षोळशः स्तोत्राणां षोळशः शस्त्राणां षोळशभिरक्षरैरादत्ते षोळशभिः प्रणौति षोळशपदां निविदं दधाति तत्षोळशिनः षोळशित्वं द्वे वा अक्षरे अतिरिच्येते षोळशिनोऽनुष्टुभमभिसम्पन्नस्य वाचो वाव तौ स्तनौ सत्यानृते वाव ते अवत्येनं सत्यं नैनमनृतं हिनस्ति य एवं वेद ॥ खण्डः १ ॥

गौरिवीतं षोळशिसाम कुर्वीत तेजस्कामो ब्रह्मवर्चसकामस्तेजो वै ब्रह्मवर्चसं गौरिवीतं तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति य एवं विद्वान्गौरि-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

वीतं षोळशिसाम कुरुते नानदं षोळशिसाम कर्तव्यमित्याहुरिन्द्रो वै वृत्राय वज्रमुदयच्छत्तमस्मै प्राहरत्तमभ्यहनत्सोऽभिहतो व्यनदद्यद्व्यनदत्तन्नानदं सामाभवत्तन्नानदस्य नानदत्वमभ्रातृव्यं वा एतद्भ्रातृव्यहा साम यन्नानदमभ्रातृव्यो भ्रातृव्यहा भवति य एवं विद्वान्नानदं षोळशिसाम कुरुते तद्यदि नानदं कुर्युरविहृतः षोळशी शंस्तव्योऽविहृतासु हि तासु स्तुवते यदि गौरिवीतं विहृतः शोळशी शंस्तव्यो विहृतासु हि तासु स्तुवते ॥ खण्डः २ ॥

अथातश्छन्दांस्येव व्यतिषजत्या त्वा वहन्तु हरय उपो षु श्रृणुही गिर इति गायत्रीश्च पङ्क्तीश्च व्यतिषजति गायत्रो वै पुरुषः पाङ्क्ताः पशवः पुरुषमेव तत्पशुभिर्व्यतिषजति पशुषु प्रतिष्ठापयति यदु गायत्री च पङ्क्तिश्च ते द्वे अनुष्टुभौ तेनो वाचो रूपादनुष्टुभो रूपाद्वज्ररूपान्नैति यदिन्द्र पृतनाज्येऽयं ते अस्तु हर्यत इत्युष्णिहश्च बृहतीश्च व्यतिषजत्यौष्णिहो वै पुरुषो बार्हताः पशवः पुरुषमेव तत्पशुभिर्व्यतिषजति पशुषु प्रतिष्ठापयति यदुष्णिक्च बृहती च ते द्वे अनुष्टुभौ तेनो वाचो रूपादनुष्टुभो रूपाद्वज्ररूपान्नैत्याधूर्ष्वस्मै ब्रह्मन्वीर ब्रह्मकृतिं जुषाण इति द्विपदां च त्रिष्टुभं च व्यतिषजति द्विपाद्वै पुरुषो वीर्यं त्रिष्टुप्पुरुषमेव तद्वीर्येण व्यतिषजति वीर्ये प्रतिष्ठापयति तस्मात्पुरुषो वीर्ये प्रतिष्ठितः सर्वेषां पशूनां वीर्यवत्तमो यदु द्विपदा च विंशत्यक्षरा त्रिष्टुप्च ते द्वे अनुष्टुभौ तेनो वाचो रूपादनुष्टुभो रूपाद्वज्ररूपान्नैति एष ब्रह्मा प्रतेमहे विदथे शंसिषं हरी इति द्विपदाश्च जगतीश्च व्यतिषजति द्विपाद्वै पुरुषो जागताः पशवः पुरुषमेव तत्पशुभिर्व्यतिषजति पशुषु प्रतिष्ठापयति तस्मात्पुरुषः पशुषु प्रतिष्ठितोऽत्ति चैनानधि च तिष्ठति वशे चास्य यदु द्विपदा च षोळशाक्षरा जगती च ते द्वे अनुष्टुभौ तेनो वाचो रूपादनुष्टुभो रूपाद्वज्ररूपान्नैति त्रिकद्रुकेषु

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

महानाम्नीनामृचामुपसर्गा ये उपसर्जनभूतास्तानुपसृजति संयोजयति । महन्नाम यास्वृक्षु विद्यते ता महानाम्न्यः । परस्य

ऋग्वेदब्राह्मणम्

महिषो यवाशिरं प्रोष्वस्मै पुरोरथमित्यतिच्छन्दसः शंसति च्छन्दसां वै यो रसोऽत्यक्षरत्सोऽतिच्छन्दसमभ्यत्यक्षरत्तदतिच्छन्दसोऽतिच्छन्दस्त्वं सर्वेभ्यो वा एष च्छन्दोभ्यस्सन्निर्मितो यत्षोळशी तद्यदतिच्छन्दसः शंसति सर्वेभ्य एवैनं तच्छन्दोभ्यः सन्निर्मिमीते सर्वेभ्यश्छन्दोभ्यः सन्निर्मितेन षोळशिना राध्नोति य एवं वेद ॥ खण्डः ३ ॥

महानाम्नीनामुपसर्गानुपसृजत्ययं वै लोकः प्रथमा महानाम्न्यन्तरिक्षलोको द्वितीयाऽसौ लोकस्तृतीया सर्वेभ्यो वा एष लोकेभ्यस्सन्निर्मितो यत्षोळशी तद्यन्महानाम्नीनामुपसर्गानुपसृजति सर्वेभ्य एवैनं तल्लोकेभ्यस्सन्निर्मिमीते सर्वेभ्यो लोकेभ्यस्सन्निर्मितेन षोळशिना राध्नोति य एवं वेद । प्रप्र वस्त्रिष्टुभमिषमर्चत प्रार्चत यो व्यतीरँफाणयदिति प्रज्ञाता अनुष्टुभः शंसन्ति तद्यथेह चेह चापथेन चरित्वा पन्थानं पर्यवेयात्तादृक्तद्यत्प्रज्ञाता अनुष्टुभः शंसति स यो व्याप्तो गतश्रीरिव मन्येताविहृतं षोळशिनं शंसयेन्नेच्छन्दसां कृच्छ्रादवपद्या इत्यथ यः पाप्मानमपजिघांसुः स्याद्विहृतं षोळशिनं शंसयेद्व्यतिषक्त इव वै पुरुषः पाप्मना व्यतिषक्तमेवास्मै तत्पाप्मानं शमलमपहन्त्यप पाप्मानं हते य एवं वेदोद्यद्ब्रध्नस्य विष्टपमित्युत्तमया परिदधाति स्वर्गो वै लोको ब्रध्नस्य विष्टपं स्वर्गमेव तं लोकं यजमानं गमयत्यपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामिति यजति सर्वेभ्यो वा एष सवनेभ्यस्संनिर्मितो यत्षोळशी तद्यदपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामिति यजति पीतवद्वै प्रातःसवनं प्रातःसवनादेवैनं तत्सन्निर्मिमीतेऽथो इदं सवनं केवलं त इति माध्यन्दिनं वै सवनं केवलं माध्यन्दिनादेवैनं तत्सवनात्सन्निर्मिमीते ममद्धि सोमं मधुमन्तमिन्द्रेति मद्वद्वै तृतीयसवनं तृतीयसवनादेवैनं

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

ब्रह्मणो यन्नामेन्द्रादिकं तन्महार्थत्वान्महत्। महद्धि तत्परं ब्रह्म। अशेषगुणपूर्तेः। तत्रैक आहुरगुणं ब्रह्मेति। न तद्युक्तम्। श्रुति-युक्तिविरोधात्। तथाहि श्रुतिः। 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'। 'विज्ञान-मानन्दं ब्रह्म'। 'यः सर्वज्ञः स सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः'। 'तस्मा-देतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते'। 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्या-भ्यन्तरो ह्यजः। अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः'। 'एतावानस्य महिमा अतो ज्यायांश्च पुरुषः'। 'यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा'। 'पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते। पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते'। 'सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः'। 'विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि। परो मात्रया तन्वा वृधान न ते महित्वमन्वश्नुवन्ति। न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमन्तमापे'त्यादिका।

युक्तिश्च। बुद्धिपूर्वं सर्वकर्तृत्वात्सर्वज्ञत्वादयो गुणा युक्ताः।

ऋग्वेदब्राह्मणम्

तत्सन्निर्मिमीते सत्रा वृषन् जठर आवृषस्वेति वृषण्वद्वै षोळशिनो रूपं सर्वेभ्यो वा एष सवनेभ्यस्सन्निर्मितो यत्षोळशी तद्यदपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामिति जयति सर्वेभ्य एवैनं तत्सवनेभ्यः सन्निर्मिमीते सर्वेभ्यः सवनेभ्यः सन्निर्मितेन षोळशिना राध्नोति य एवं वेद महा-नाम्नीनां पञ्चाक्षरानुपसर्गानुपसृजत्येकादशाक्षरेषु पादेषु सर्वेभ्यो वा एष च्छन्दोभ्यः सन्निर्मितो यत्षोळशी तद्यन्महानाम्नीनां पञ्चाक्षरानुप-सर्गानुपसृजत्येकादशाक्षरेषु पादेषु सर्वेभ्य एवैनं तच्छन्दोभ्यः सन्निर्मिमीते सर्वेभ्यश्छन्दोभ्यस्सन्निर्मितेन षोळशिना राध्नोति य एवं वेद ॥ खण्डः ४ ॥ ऋग्वेदब्राह्मणचतुर्थपञ्चिकायां आद्याध्याये चतुर्थ-खण्डः सम्पूर्णः ॥

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

'कर्तृत्वात्सगुणं ब्रह्म पुरुषं पुरुषर्षभमि'ति च भागवते। न 'चैको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा। कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चे'त्यादिविरोधः। सत्त्वादिगुणाभावोक्तेस्तत्र। अन्यथैको देवः सर्वभूतेषु गूढ इत्यादीनामपि गुणत्वात्स्वोक्तिविरोधः। न च निर्विशेषं नाम किञ्चिदस्ति। निर्विशेषत्वोक्तेरेव व्याहतत्वात्। निर्विशेषत्वेन विशिष्टं तन्न वेत्युक्ते यद्यविशिष्टं तर्हि न विशेषनिराकरणम्। विशेषवत्त्वमेव भवति। यदि तेन विशिष्टं स एव विशेष इति व्याहतिः। न च निर्विशेषत्वे किञ्चिन्मानम्। अशेषविशेषवचनानुभवयुक्तिविरोधश्च। न च मिथ्याविशेषवत्। व्याहतेः। मिथ्याविशेष इत्युक्ते ह्यसद्विशेष इत्येव भवति। तथाच विशेषविशिष्टपक्षोक्तदोष एव। न चानिर्वचनीयविशेष इति भवति। अनिर्वचनीयासिद्धेः। न हि तत्र प्रत्यक्षमस्ति। मिथ्याशब्दस्त्वभाववाच्येव। तदन्यत्र प्रमाणाभावात्। न चान्यत्प्रमाणम्। प्रतिज्ञाव्याहतेः। न हि सदन्तरासतश्चान्यत्सदसद्विलक्षणं प्रसिद्धम्। असन्न भवतीत्युक्ते द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयत इति सदेव भवति। असदन्तरं वा विशेषविवक्षायाम्। किञ्चैतद्वैलक्षण्यम् भेदोऽभेदो भेदाभेदो वा। न तावद्भेदः अनङ्गीकारात्। व्यावहारिकभेदश्चानिर्वाच्यसिद्धौ वक्तव्यः। न चाव्यावहारिकं किञ्चित्। न चाशेषव्यवहारनिवृत्तौ किञ्चिन्मानम्। न च मिथ्यातथ्ययोः सामान्यं व्यावहारिकत्वं धूमबाष्पयोर्धूमत्ववत्। न चाभेदोऽनङ्गीकारादेव। तथैवोभयम्। अभेदे चानिर्वाच्यब्रह्मणोस्तच्छब्दयोः पर्यायत्वम्। न च व्यावर्त्यविशेषेणापर्यायत्वं क्वचित्। व्यावर्त्यविशेषस्तद्व्यावृत्ते ब्रह्मणि विशेषमापादयति चेद्विशिष्टवाक्यार्थता। न चेन्न ब्रह्मज्ञानार्थिने पदान्तरं वाच्यम्। असङ्गतत्वात्। मिथ्याविशेषस्य चासिद्धिरुक्ता। अतोऽन्योऽन्याश्रयताऽनवस्थितिश्चक्रकं वा।

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

भेदाभेदविलक्षणमप्युक्तरीत्यैवापाकृतम् । किञ्चासद्विलक्षणमित्यत्राभावान्यविरोधानां मध्ये नञः कोऽर्थः ? । यद्यभावो न । असद्विलक्षणत्वं भावत्वमेव जगतः स्यात् । न च सतोऽन्यस्मादसतो विलक्षणं जगत् । असतोऽन्यत्वादिधर्मानङ्गीकाराद्ब्रह्मणश्च । असतोऽनिर्वचनीयत्वाङ्गीकाराच्च न वैलक्षण्यं ततोऽनिर्वाच्यस्य । तथापि चेद्वैलक्षण्यं नानिर्वचनीय(वाच्य)त्वं जगतः । न च विरोधः । विरोधिनोरन्यतरनिषेधेऽन्यतरव्याप्तत्वानुभवात् । अविद्यमानं न भवतीत्युक्ते विद्यमानमित्येव हि सर्वलोकानुभवः । अतोऽनन्तगुणो भगवान्नारायण इति सिद्धम् ॥

न च सिद्धेऽर्थे वाक्यस्य प्रामाण्याभावादीश्वराद्यसिद्धिः । सिद्धातिरिक्तकार्याभावात् । लिङाद्यर्थस्त्विष्टसाधनत्वमेव । न हि कर्तव्यत्वं नामेष्टसाधनत्वादन्यत्किञ्चित् । तन्मानाभावात् । शब्दस्तु न तद्वक्तीत्युक्तम् । लिङादेरिष्टसाधनार्थत्वेनैव कृतार्थत्वे तदन्यकार्यकल्पने कल्पनागौरवम् । न च तत्कल्पकं किञ्चित् । विप्रतिपत्तौ चान्यन्मानं वक्तव्यं तद्भावे । न चानुमा । अप्रसिद्धविशेषणत्वात् । न चार्थापत्तिः । अनुपपत्त्यभावात् । कार्याभावादेव कार्यान्वयिनि-[कार्यान्वयान्वयिनि वा]व्युत्पत्तिरित्यादि दूरतो निरस्तम्। कार्यान्विते व्युत्पत्तिरिति वदतोऽकार्यान्विते व्युत्पत्तिरित्युक्ते किमुत्तरम् । अध्याहारइत्युक्ते लोप इत्युत्तरम् । अशेषसिद्धपदानामर्थलोपाल्लिङाद्यर्थमात्रलोप एव गरीयान् । हससि हसामीत्यादि सिद्धार्थ एव बालानां व्युत्पत्तेः । प्रथमप्राप्तत्वान्न तत्त्यागे कारणम् । तथैव व्युत्पत्तिदर्शनाच्च । अतः सिद्धार्थे प्रामाण्यसिद्धेश्च सिद्धं महागुणवत्त्वं विष्णोः ॥

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

ताश्च विदा मघवन्नित्याद्याः । हे मघवन् यशस्विन् मखपत इति वा। 'तं वा एतं मघ(ख)वन्तं सन्तं मघवानित्याचक्षते परोक्षेण। परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः' । 'तेभिरिन्द्रं चोदय दातवे मघम्' । 'तन्न आयातु मघाय' । 'यशो वाव मघम्' । 'मघमनु प्रापत्सि । आ मामेतु मघम्' । 'मघमनु प्रापत्सि । धनं वाव मघमि'त्यादिश्रुतिभ्यः ॥ गातुं त्वां स्तोतुम् । विद वेदयेति सामान्यतोऽपेक्षिताशेषवेदनमुक्त्वा तात्कालिकापेक्षितं प्रार्थयति । गातुं विदेति । त्वमेवानुशंससिषो दिशः मार्गान् । आत्मनः स्तुतिप्रकारांस्त्वमेवोपदिशेत्यर्थः । पूर्वीणां भगवत्सम्प्रदायागतानां परमविद्यानामर्थे शिक्ष । शचीनां विद्यानां पते, वाचां पत इति वा । पुरूवसो बहुवित्त बहुज्ञानेति वा । बहुषु वसति बहूनामास इति वा ॥ १ ॥ आभिः अभिष्टिभिः एवंभूतैस्त्वत्पर्येषणैस्त्वत्प्रार्थनैः कश्चिन्मदादिकं प्रचेतय प्रबोधय । प्रकृष्टचेतन सर्वज्ञ परमात्मन् । द्युम्नाय ज्ञानाय । वित्ताय यशसे वा । इषे अन्नाय च नः प्रबोधय । एतादृशो हि शक्रः । शक्र एवेति वा । शक्तिरतिरूपत्वाच्छक्रः ॥ २ ॥ राये वित्ताय । वाजाय अन्नाय । वज्रिणं इन्द्रं वर्तयतीति वज्रिवः । नियामकत्वेन गच्छतीति वा । शविष्ठ बलवत्तम सुखवत्तमेति वा । ऋञ्जसे प्रेरयसि सर्वान् । मंहिष्ठ वज्रिन्नृञ्जस इत्यभ्यासस्तात्पर्यार्थः । मत्स्व मदं कुरु ॥ ३ ॥ विद वेदय लम्भय रायः सुवीर्यं च । वाजानां प्रजानां पतिर्भुवः अभवः । 'प्रजा वै वाज'इति श्रुतेः । वशाँ अनु यथावशम् । वश इच्छायामिति धातोः । यथावशं

॥ अथैतरेयोपनिषच्चतुर्थारण्यकम् ॥

ॐ ॥ विदा मघवन्विदा गातुमनुशंसिषो दिशः । शिक्षा शचीनां पते पूर्वीणां पुरूवसो ॥ १ ॥ आभिष्ट्वमभिष्टिभिः प्रचेतन प्रचेतय । इन्द्र द्युम्नाय न इष एवा हि शक्रः ॥ २ ॥ राये वाजाय वज्रिवः शविष्ठ वज्रिन्नृञ्जसे । मंहिष्ठ वज्रिन्नृञ्जस आयाहि पिब मत्स्व ॥ ३ ॥ विदा रायः सुवीर्यं भुवो वाजानां पतिर्वशाँ अनु । मंहिष्ठ वज्रिन्नृञ्जसे यः

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

यथेच्छम् । शूराणां सकाशाद्बलवत्तमः ॥ ४ ॥ मघोनां यशस्विनां महत्तमः । चिकित्वः ज्ञातः कर्तरिति वा । नः अभितः सर्वतो नय । इन्द्रो विदे समस्तं व्यजानात् । तमेव स्तुषे ॥ ५ ॥ ऊतये रक्षायै अभिप्रायसिद्धये वा । स नो द्विषः शत्रूनतिपारयतु पापानि तमांसि वा । क्रतुः ज्ञानरूपः । छन्दः इच्छारूपः । छन्दयत्वाच्छादनत्वाद्वा । ऋतं अशेषशास्त्रावगतम् ॥ ६ ॥ सातये लब्धये । स्त्रिधः विनाशान् ॥ ७ ॥ पूर्वस्थानादेः सतस्ते सकाशात् यत्सुम्नं सुखं तस्मिन्नः आधेहि । तव पूर्तिः शस्यते ॥ ८ ॥ तन्नव्यं स्तुत्यम् । ब्रह्म तत्सम्यग्घृदि मन्यसे । जनस्योपदेशेन तत्स्वरूपेषु त्वं चाहं च संब्रवावहै । गोषु ज्ञानेषु गच्छति ज्ञानविषयो भवति । सुशेवः सुसुखः । समाधिकवर्जितोऽद्वयः ॥ ९ ॥ एवाह्येवैवाहीत्यग्न्यादिदेवतानां संवादरूपेणोक्तमर्थमतिशयेनावधारयति । अभ्यासो हि तात्पर्यार्थः । एवाहि एवमेवेत्यर्थः । 'विनिश्चिते तु संवादे विभागो रङ्ग एव चे'ति शब्दनिर्णये । अतोऽग्नाइ इत्यादि । एवमेव हि शक्रो वशानन्नु यथावशं स्वतन्त्रो वर्तत इत्यर्थः । अय पय गताविति धातोः आयो इत्यायतिः । उपो इतिवदतिशयार्थ ओकारः । 'ओ अतिशय'इति च सूत्रम् । आयो जानातीत्यायोमन्यः । समीपस्थ-

---

शविष्ठ ः शूराणां ॥ ४ ॥ यो मंहिष्ठो मघोनां चिकित्वो अभि नो नय । इन्द्रो विदे तमु स्तुषे वशी हि शक्रः ॥ ५ ॥ तमूतये हवामहे जेतारमपराजितम् । स नः पर्षदति द्विषः क्रतुश्छन्द ऋतं बृहत् ॥ ६ ॥ इन्द्र धनस्य सातये हवामहे जेतारमपराजितम् । स नः पर्षदति द्विषः स नः पर्षदति स्त्रिधः ॥ ७ ॥ पूर्वस्य यत्ते अद्रिवः सुम्न आधेहि नो वसो । पूर्तिः शविष्ठ शस्यत ईशे हि शक्रः ॥ ८ ॥ नूनं तं नव्यं सन्यसे प्रभो जनस्य वृत्रहन् । समन्येषु ब्रवावहै शूरो यो गोषु गच्छति सखा सुशेवो अद्वयाः ॥ ९ ॥ एवा ह्येवैवाह्यग्नाँ ३ इ ॥ एवाह्येवैवावीँद्रँ ॥ एवा

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

मपि जानातीत्युपोमन्यः । अन्येषामिन्द्रियाणां पराङ्मुखत्वान्न ह्यान्तरं जानन्ति । अयं त्वान्तरमप्यापरोक्ष्येण पश्यति । अयनेन प्राप्यं दूरस्थमायो इति वा । मनु अवबोधन इति धातोर्मन्युरिति ज्ञानी । बाह्यज्ञाय ज्ञानिने आन्तरज्ञाय ज्ञानिन इत्यभ्यासो हि तात्पर्यार्थः । एवं विधं मद्गतं त्वामुद्दिश्यैवोपेहि । विश्वध विश्वधारक । समीपतो दूरतश्च त्वां मन्यमानाय मह्यं मन्यवे ज्ञानाय मामुपेहीति वा । समीपे दूरतोऽभिज्ञं त्वामुद्दिश्यैव मद्गतं । एहि विष्णो न मे शक्तिस्त्वदाह्वानेहि मामुप । इति ब्रह्माऽस्तुवद्विष्णुं तन्नाभ्युत्थित-पङ्कज' इति पाद्मे । 'समीपे दूरतश्चैव ध्यायन्तं त्वां सदा विभो । मामेहि ज्ञानदानायेत्याह गाधिसुतो हरिमि'ति स्कान्दे । 'ओत-मस्मिञ्जगद्यस्मादोमित्युक्तो हरिः सदा । तमेव जगदाधारं यतयः पर्युपासत' इति मान्यसंहितायाम् । इन्द्रो वा एताभिर्महानात्मानं निरमिमीतेत्यस्याप्युक्तो एवार्थः । निर्माणं नामात्मनस्तद्व्याख्यानेन ख्या(स्था)पनम् । न ह्यन्यथा तासां करणत्वं भवति । 'यस्तद्वेद स पितुष्पितासदि'ति (च) श्रुतिः । 'त्रीणि पदा निहिता गुहासु यस्तद्वेद स पितुष्पिता सत्' । 'स्त्रियः सतीस्ताँ उमे पुंस आहुः पश्यं दक्षण्वान्न विचेतदन्धः । कविर्यः पुत्रः स इमा चिकेत यस्ता विजानात्स पितुष्पिताऽसत्' । इत्यादि श्रुतिभ्यो विज्ञानमेव तन्निर्माणम् । 'इन्द्र एकं सूर्य एकं जजान वेनादेकं स्वधया निष्टतक्षुरि'त्यादेर्विज्ञा-पनं वा । प्रचेतन प्रचेतय । आयाहि पिब मत्स्व क्रतुश्छन्दऋतं

ह्येवैवाहि विष्णाँ ३ उ ॥ एवा ह्येवैवाहि पूषन् ॥ एवा ह्येवैवाहि देवाः ॥ एवा हि शक्रो वशी हि शक्रो वशाँ अनु ॥ आयो मन्याय मन्यव उपोमन्याय मन्यवे ॥ उपेहि विश्वधा ॥ विदा मघवन्विदो ३म् ॥ १० ॥ इति चतुर्थारण्यके प्रथमोऽध्यायः ॥

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

बृहत् । सुम्न आधेहि नो वसो इत्युपसर्गाः । अंशा अप्यंश्यपेक्षयोपसर्गा भवन्ति । उपसृष्टत्वादुपसर्गाः । 'अन्तर्गतं बहिर्गतं च द्विधा स्यादुपसर्जनम् । हस्तबद्धेतिवच्चैव पदानां चोपसर्गवदि'ति शब्दनिर्णये । 'अधत्तान्यं जठरे प्रेमरिच्यत प्रचेतन ॥ दाता राधः स्तुवते काम्यं वसु प्रचेतय ॥ अस्माकं बोधि चोदिताऽऽयाहि पिब मत्स्व ॥ तं त्वा परिष्वजामहे क्रतुश्छन्दक्रतंबृहत् ॥ या ते रातिर्ददिर्वसुः सुम्न आधेहि नो वसो' इत्युपसृजति । अशेषमहानाम्न्यर्थसंस्मरणपरिज्ञानपूर्वकमुपसर्गसंयोजनं कर्तव्यमित्येतदर्थत्वेन महानाम्नी प्रशंसा क्रियते । अन्यथा तावन्मात्रप्रशंसामृते अशेषमहानाम्नीप्रशंसाया व्यर्थत्वात् । तृच विभागेन विदा मघवन्, तमूतये, नूनमिति वा तिस्रो महानाम्न्यः । 'प्रथमा या महानाम्नी तद्वाच्यः पार्थिवो हरिः । द्वितीयाया आन्तरिक्ष्यस्तृतीयाया द्युगः प्रभुरि'त्यृक्संहितायाम् । 'तृचास्तिस्रो महानाम्न्यः पञ्चर्चा प्रथमापरा । तृचा व्यृचा च निगदैस्तार्तीया सप्तभिर्युता । इति त्रेधा विभागः स्याज्जपध्यानादि कर्मस्वि'ति च । 'त्रिलोकगेन हरिणा निर्मितः षोळशीक्रतुः । एवं ज्ञात्वा हरिं तं च कर्म कुर्वन्न जायत' इति प्रवृत्ते । एवाह्येवैवाहीत्य-(त्युपसर्ग)स्यार्थोऽप्युक्तावधारणरूपत्वात्पूर्वोक्तार्थपरिज्ञानं विना न स्मर्तुं शक्यते । एवं निर्मितेन षोळशिना ऋद्धो (राध्नो) भवत्येवंवित् ।

ॐ ॥ गायत्रीछन्दः ॥ १ ॥ १ ॥ २९ ॥ आ त्वा वहन्तु हरयो वृषणं सोमपीतये । इन्द्र त्वा सूरचक्षसः ॥ १ ॥ इमा धाना घृतस्नुवो हरी इहोप वक्षतः । इन्द्रं सुखतमे रथे ॥ २ ॥ इन्द्रं प्रातर्हवामह इन्द्रं प्रयत्यध्वरे । इन्द्रं सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥ (मं-१, सू-१६)

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

पङ्क्तिछन्दः ॥ १ ॥ ६ ॥ ३ ॥ उपो षु शृणुही गिरो मघवन्मातथा इव। यदा नः सूनृतावतः कर आदर्थयास इद्योजा न्विन्द्र ते हरी ॥ १ ॥ सुसंदृशं त्वा वयं मघवन्वन्दिषीमहि। प्र नूनं पूर्णबंधुरः स्तुतो याहि वशाँ अनु योजान्विन्द्र ते हरी ॥ ३ ॥ स घा तं वृषणं रथमधि तिष्ठाति गोविदम्। यः पात्रं हारियोजनं पूर्णमिंद्र चिकेतति योजान्विन्द्र ते हरी ॥ ४ ॥ (मं-१, सू-८२)

उष्णिक्छन्दः ॥ ६ ॥ १ ॥ ५ ॥ यदिन्द्र पृतनाज्ये देवास्त्वा दधिरे पुरः। आदित्ते हर्यता हरी ववक्षतुः ॥ २५ ॥ ६ ॥ १ ॥ ६ ॥ यदा वृत्रं नदीवृतं शवसा वज्रिन्नवधीः। आदित्ते हर्यता हरी ववक्षतुः ॥ २६ ॥ यदा ते विष्णुरोजसा त्रीणि पदा विचक्रमे। आदित्ते हर्यता हरी ववक्षतुः ॥ २७ ॥ (मं-८, सू-१२)

बृहतीछन्दः ॥ ३ ॥ ३ ॥ ८ ॥ अयं ते अस्तु हर्यतः सोम आ हरिभिः स्सुतः। जुषाण इंद्र हरिभिर्न आ गह्या तिष्ठ हरितं रथम् ॥ १ ॥ हर्यन्नुषसमर्चयः सूर्यं हर्यन्नरोचयः। विद्वांश्चिकित्वान्हर्यश्व वर्धस इन्द्र विश्वा अभि श्रियः ॥ २ ॥ द्यामिन्द्रो हरिधायसं पृथिवीं हरिवर्पसम्। अधारयद्धरितोर्भूरि भोजनं ययोरन्तर्हरिश्चरत् ॥ ३ ॥ (मं-३. सू-४४.)

द्विपदाऋक् ॥ ५ ॥ ३ ॥ २५ ॥ आ धूर्ष्वस्मै दधाताश्वानिन्द्रो न वज्री हिरण्यबाहुः ॥ ४ ॥ (मं-७. सू-३४.) ॥ एष ब्रह्माय ऋत्विय इन्द्रो नाम श्रुतो गृणे ॥ विश्रुतयो यथा पथो इन्द्र त्वद्येति रातयः ॥ त्वामिच्छव सस्पते यन्ति गिरो न संयतः ॥

त्रिष्टुप्छन्दः ॥ ५ ॥ ३ ॥ १३ ॥ ब्रह्मन्वीर ब्रह्मकृतिं जुषाणोऽर्वाचीनो हरिभिर्याहि तूयम् ॥ अस्मिन्नू षु सवने मादयस्वोप ब्रह्माणि शृणव इमा नः ॥ २ ॥ (मं-७. सू-२९.)

जगतीछन्दः ॥ ८ ॥ ५ ॥ ५ ॥ प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी प्र ते वन्वे वनुषो हर्यतं मदम्। घृतं न यो हरिभिश्चारु सेचत आ त्वा विशन्तु हरिवर्पसं गिरः ॥ १ ॥ हरिं हि योनिमभि ये समस्वरन्हिन्वन्तो हरी दिव्यं यथा सदः। आ यं पृणन्ति हरिभिर्न धेनव इन्द्राय शूषं हरिवन्तमर्चत ॥ २ ॥ सो अस्य वज्रो हरितो य आयसो हरिर्निकामो हरिरा गभस्त्योः ॥ द्युम्नी सुशिप्रो हरिमन्युसायक इन्द्रे नि रूपा हरिता

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

प्रप्र वः हे ऋत्विजः प्रजा वा वस्त्रिष्टुभमिषं त्रिष्टुभाख्यमन्न-मिन्द्रः परमेश्वरः सोमाय आविवासति । पुरंध्या धिया अशेषप्राणि-देहाश्रयया स्वबुद्ध्या प्रप्र प्रकर्षेणातितरां शंसमाना त्रिष्टुप् प्रीतिं करोति । सोमपानार्थमित्यर्थः । मन्दद्वीराय तस्य वीरस्य परमेश्वरस्य मन्दं प्रीतिं करोतीतिमन्दद्वीरः सोमः । न त्वात्मप्रयोजनाय प्रीतिं करोति किंतर्हि वो मेधसातये यज्ञसिद्ध्यर्थम् । व इति गुरुत्वादीश्वरं प्रत्येव वा बहुवचनम् । तदा वोऽन्नं त्रिष्टुभं वो मेधसातये भवद्दैवत्य-

---

मिमिक्षिरे ॥३॥ (मं-१०. सू-१६.) अतिछन्दः ॥ २ ॥ ६ ॥ २८ ॥ त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्मस्तृपत्सोममपिबद्विष्णुना सुतं यथावशत् । स ईं ममाद महि कर्म कर्तवे महामुरुं सैनं सश्चद्देवो देवं सत्यमिन्द्रं सत्य इन्दुः ॥ १ ॥ अध त्विषीमाँ अभ्योजसा क्रिविं युधाभवदा रोदसी अपृणदस्य मज्मना प्र वावृधे । अधत्तान्यं जठरे प्रेमरिच्यत सैनं सश्चद्देवो देवं सत्यमिन्द्रं सत्य इन्दुः ॥ २ ॥ साकं जातः क्रतुना साकमोजसा ववक्षिथ साकं वृद्धो वीर्यैस्सासहिर्मृधो विचर्षणिः । दाता राधः स्तुवते काम्यं वसु सैनं सश्चद्देवो देवं सत्यमिन्द्रं सत्य इन्दुः ॥३॥ (मं-२. सू-२२)

वेपशकर्यः ॥ ८ ॥ ७ ॥ २१ ॥ प्रो ष्वस्मै पुरोरथमिन्द्राय शूषमर्चत । अभीके चिदु लोककृत्सङ्गे समत्सु वृत्रहास्माकं बोधि चोदिता नभन्ता-मन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ १ ॥ त्वं सिन्धूँरवासृजोऽधराचो अहन्नहिम् । अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे विश्वं पुष्यसि वार्यं तं त्वा परि ष्वजामहे नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ २ ॥ वि षु विश्वा अरातयोऽर्यो नशंत नो धियः । अस्तासि शत्रवे वधं यो न इन्द्र जिघांसति या ते रातिर्ददिर्वसु नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ ३ ॥ (मं-१०. सू-१३३.)

॥ ६ ॥ ५ ॥ ५ ॥ प्रप्र वस्त्रिष्टुभमिषं मन्दद्वीरायेन्दवे । धिया वो मेधसातये पुरंध्या विवासति ॥१॥ नदं व ओदतीनां नदं योयुवतीनां । पतिं वो अघ्न्यानां धेनूनामिषुध्यसि ॥ २ ॥ ता अस्य सूददोहसः सोमं

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

यज्ञसिद्ध्यर्थं भवान् प्रप्राविवासतीत्यर्थः ॥ १ ॥ ओदतीनां उन्दनकर्त्रीणां वः अपां भवदीयानां पतिं वः पुरुषं प्राणं नदनकर्तारं प्रति इषुध्यसि पतिर्भवसि । सृष्टौ सृष्टौ यो यः प्राणस्तं तं प्रति पतिर्भवसीति नदमिति पुनर्वचनम् । योयुवतीनां गमनशीलानामाकाशे पोप्लूयमानानामघ्न्यानां धूमरूपेणादाह्यानां रेतोरूपेणाजराणां वा धेनूनां जगत्पोषकाणाम् । धिनु पुष्टाविति धातोः । 'ता नदेन विहरती'त्यादिश्रुतेः । पयसा सेचकानां देशाद्देशान्तरगमनशीलानामघ्न्यानां हन्तुमयोग्यानां धेनूनां गवां पतिं वायुं प्रति इषुध्यसीति वा । 'वायुर्वाव गवां पतिरि'ति श्रुतेः । धेनुशब्दाच्च । ओदतीनां भक्त्या सेचकानाम् । योयुवतीनामतिशयेनात्मतत्त्वावगमकानामघ्न्यानां नित्यानां धेनूनां धर्मार्थकाममोक्षपोषकाणां वाचां पतिं वायुं प्रति पतिर्भवसीति वा । 'वाचं धेनुमुपासीत तस्याश्चत्वारः स्तनाः स्वाहाकारो वषट्कारो हन्तकारः स्वधाकार इति । तस्या द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति स्वाहाकारं च वषट्कारं च हन्तकारं मनुष्याः स्वधाकारं पितरस्तस्याः प्राण ऋषभो मनो वत्स'इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥२॥ ताः पृश्नयः आपो गावो वाचो वा । अस्य सूददोहसः प्राणस्य वायुस्थस्य परमेश्वरस्य सोमं श्रीणन्ति । अद्भिर्हि संसृष्टो भवति । सोमः पय आदिना वा श्रृतो भवति । मन्त्रैर्वा गृह्यते । 'अथ सूददोहाः प्राणो वै सूददोहा'इति श्रुतिश्च । शोभनमुदं कर्मज्ञानं वा दोग्धीति सूददोहाः । उदेत्युच्चो भवत्यनेन पुरुष इत्युदं ज्ञानादि मनो वाव सोमः तद्वाचः श्रीणन्ति स्वार्थैः प्रश्नयोग्यत्वात्पृश्नयो वाचः । प्रशंसनरूपत्वात्प्रशंसनीयत्वाद्वा । प्रशंसनीयत्वमेव अपां गवां च । देवानां जन्मनि यज्ञे । तत्र हि तेषामभिव्यक्तिः पूर्वं ज्ञाने वा । विशः प्रजाश्च श्रीणन्ति । मुख्यतः ता एव श्रीणन्तीति च शब्द-

---

श्रीणन्ति पृश्नयः । जन्मन्देवानां विशस्त्रिष्वा रोचने दिवः ॥ ३ ॥
(मं-८. सू-६९.)

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

वर्जनम् । दिवस्त्रिष्वारोचनेषु । आदित्यचन्द्रविद्युत्पर्यन्तं स्थितानां देवानां जन्मनि यज्ञे । यज्ञो वै देवजन्म । तत्र हि देवाः प्रादुर्भवन्ति । 'आसूर्याचन्द्रमसावाविद्युतं ते वै लोकानधिश्रिता' इत्यादिश्रुतेः । 'द्यौर्वाव विद्युत्तत्पतिं वायुमुपगम्य तेनैव परमुपगच्छति । सैषा ब्रह्मलोके विराजते' इत्यादिश्रुतेर्द्यौरेव विद्युत् ॥ ३ ॥

अर्चत । अर्चनं यज्ञादि । प्रार्चनं ज्ञानध्यानादि । 'श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतपे'ति भगवद्वचनात् । प्रिययज्ञा अर्चत । प्रियज्ञानाः प्रार्चत । पुत्रकाः अल्पज्ञाना अप्यर्चत । 'न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् । जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन्नि'ति च । उतशब्दाज्ज्ञानिनामप्यर्चनं युक्तं स्वाश्रमानुसारेणेति । 'अधा ते विष्णो विदुषा चिदर्ध्यस्स्तोमो यज्ञश्च राध्यो हविष्मते'ति श्रुतेः । किं तदर्चनीयं धृष्णु धृष्टं परंब्रह्म वासुदेवाख्यम् । पुरं देहं नार्चत । 'प्रत्युद्गमप्रश्रयणाभिवादनं विधीयते साधु मिथः सुमध्यमे । प्राज्ञैः परस्मै पुरुषाय चेतसा गुहाशयायैव न देहमानिन' इति भागवते । 'स्वदेहमानिहरये प्रणमेत्केवलाय वा । न देहाय न तन्मानपराय च कथञ्चने'ति व्यासस्मृतौ । पुनरर्चतेति तात्पर्यार्थे ॥ १ ॥ गर्गरगोधापिङ्गादीनां घोषा अपि नादमात्रव्यञ्जकत्वेन भगवद्वाचका एवेत्याह । अवस्वरातिगर्गर इत्यादिना । एतत्समस्तमिन्द्रायैवेत्यर्थः । ब्रह्म वेदो विशेषत इन्द्रायैवोद्यतः । गर्गर इति पादभूषणमहामत्रकदधिपात्रहस्तिहस्तानां नाम । पिङ्गा चकोरी । अवपरीत्यल्पाधिक्यादिविशेषोऽपि तद्वाचक एवेति ज्ञापनाय । चनिष्कददित्यनुकरणशब्दः । सनिष्वणदित्यतिशयार्थे । 'ता वा एताः सर्वा ऋचः सर्वे

॥ ६ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अर्चत प्रार्चत प्रियमेधासो अर्चत । अर्चन्तु पुत्रका उत पुरं न धृष्ण्वर्चत ॥ १ ॥ ८ ॥ अव स्वराति गर्गरो गोधा परि सनिष्वणत् । पिङ्गा परि चनिष्कददिन्द्राय ब्रह्मोद्यतम् ॥ २ ॥ ९ ॥ आ

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

वेदाः सर्वे घोषा एकैव व्याहृतिः प्राण एव प्राण ऋच इत्येव विद्यादि'ति श्रुतिः । 'दध्नो मथनशब्दश्चाप्यन्तर्नादस्वरूपतः । भीषकत्वं हरेर्ब्रूयादन्तर्नादो हि भीषणे । गजबृंहितमप्येवं धिकारसहितं वदेत् । स्वरितेन समायोगाद्धिकृतौ स्वरितो यतः । महामन्त्रं जलाद्यैश्च युक्तमेतादृशं वदेत् । पादभूषा च धिकारं तत्कृतं स्वरितं वदेत् । अद्भुतत्वं हरेर्वक्ति पिङ्गाकण्ठगशब्दवत् । तामेवाद्भुततां वक्ति गृहगोधाऽपरापि चे'ति शब्दतत्त्वे ॥ २ ॥ यच्चैन्यो नद्य आपतन्ति तद्घोषश्चेन्द्रवाचकः । 'नदीसमुद्रघोषाश्च नादत्वाच्छ्रैष्ठ्यवाचकाः । नादो हि श्रैष्ठ्यवाची स्यादेवं घोषाः परेऽपि चे'ति । तदर्थं च नद्य आपतन्ति । 'भूताधिभूतोऽम्बुनिधानमध्ये भूत्वा हरिः सर्वहरोऽतिधाम्ना । अगाधमम्भो विदधाति भस्म यो बाडवाग्निर्नृहरिर्विचिन्त्य' इति वैहायससंहितायाम् । सुदुघाः सुष्ठु अपां दोहनकर्त्र्यः । स्फुरणापगमनमासां नास्तीत्यनपस्फुरः । नित्यचलनस्वभावाः । अपगतस्फुरणत्वेन सोमं गृभायत । अचलत्वेन मनो वा ॥ ३ ॥

व्यतीन् विशेषेणाधिकान् देवान् । अफाणयद्विस्तारयामास । दाशुषे यजमानाय । तत्समीपे । फण विस्तार इति धातोः । सुयुक्तान्सुयोगरतान् । 'विशेषेणाधिकत्वेन व्यतयो देवताः स्मृताः । नित्ययोगरताश्चैव नारायणपरायणाः । त एव चेन्द्रियात्मानस्तान्विस्तारयतीश्वरः । मन आदीन्द्रियाणां तु शक्तिविस्तार एव तु । विस्तारो देवतानां स्याद्भक्तेषु हरिणा कृत'इति प्रकाशसंहितायाम् । 'चतुर्भिः सार्कं नवतिं च नामभिश्चक्रं न वृत्तं व्यतींरवीविपदि'ति

यत्पतन्त्येन्यस्सुदुघा अनपस्फुरः । अपस्फुरं गृभायत सोममिन्द्राय पातवे ॥ ३ ॥ १० ॥ (मं-८. सू-६१.)

॥ ६ ॥ ५ ॥ ७ ॥ यो व्यतींरफाणयत्सुयुक्ताँ उप दाशुषे । तक्को नेता तदिद्वपुरुपमा यो अमुच्यत ॥ १ ॥ १३ ॥ अतीदु शक्र ओहत इन्द्रो

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

च श्रुतिः । 'स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु । अमृतस्य देव धारणो भूयासम् । शरीरं मे विचर्षणम् । जिह्वा मे मधुमत्तमा । कर्णाभ्यां भूरिविश्रुवमि'ति च । 'न देवा यष्टिमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् । यं तु रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संयोजयन्ति तमि'ति भारते । तक्को जगत्कर्ता । तक निर्माण इतिधातोः । नवर्तवे प्रसवः सर्गतक्क इत्यादिप्रयोगाच्च । नेता च सर्वस्य । तदेव वपुः सः । यत्तज्जगत्कर्तृनेतृरूपम् । 'देहदेहिविभागश्च न क्वचित्परमेश्वरे । गुणतद्वद्विभागो वा नेह नानेति च श्रुतेरि'ति पाद्मे । 'तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीराः । आनन्दरूपममृतं यद्विभाति' । 'सद्देहः सुखगन्धश्च ज्ञानभाः सत्पराक्रमः । ज्ञानज्ञानः सुखसुखः स विष्णुः परमोऽक्षर' इति श्रुतेश्च । 'विशुद्धविज्ञानमरीचिमालया सचित्ररत्नप्रकरप्रकाशया । प्रकाशिताशेषजगत्स्वरूपया प्रभुः सहाह्लादतनुर्विभूषित इति पुरुषोत्तमसंहितायाम् । उपमा उपमायाम् । उपमाविषये अमुच्यत त्यक्तोऽभवत् । निरुपम इत्यर्थः । 'अल्पाक्षरेण शक्येऽपि वक्तुं बह्वक्षरं यदि । उक्तस्याधिक्यमेवात्र निषेधेऽशेषतो भवेदि'ति शब्दनिर्णये ॥१॥ विश्वा विश्वान् द्विषोऽज्ञानपापादीनतीत्य शक्तो विष्णुः स्वभक्तानतिवहत्येव हि । 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्' । 'तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् । भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसामि'त्यादिप्रसिद्धिं उशब्देनाह । द्विषोतीत्यातिशयेनात्मानं प्रत्योहत इत्यतिशब्दद्वयार्थः । ओदनं उन्दतेः कर्म बन्धनमभिनद्भगवान् । कानीनो बादरायणः । परः परमात्मा । गिरैव पच्यमानं परिपाककाले । 'संश्लेषादोदनं कर्म पच्यमानं गिरैव

विश्वा अति द्विषः । भिनत्कनीनं ओदनं पच्यमानं परो गिरा ॥२॥१४॥

अर्भको न कुमारकोऽधितिष्ठन्नवं रथम् । स पक्षन्महिषं मृगं पित्रे मात्रे

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

हि। अभिनद्भगवान्व्यासः स्वभक्तानामशेषत' इति व्याससंहितायाम् ॥ ॥ २ ॥ अर्भक इव स्थितो नवं रथमध्यतिष्ठत् । कुमारः कुत्सितमारकः । अर्भक इव सूक्ष्मदेहः । पूर्वं पूर्वं देहं परित्यज्य नवं नवं देहमध्यतिष्ठज्जीवमादाय । 'जीवदेहं परित्यज्य सह जीवेन चेश्वरः । जीवस्यान्यशरीरं च समुत्पाद्य विशत्यज'इति मान्यसंहितायाम् । कुमारक इवार्भकः सूक्ष्मदेह इति वा । अर्भकः सूक्ष्मदेहोऽपि न कुमार इति वा । सपक्षत्परिपक्वज्ञानादिगुणमकरोत् । महिषं महान्तं ब्रह्माणं मृगं मृगयन्तं स्वात्मानं पित्रे स्वस्मै मात्रे लक्ष्म्यै विमुक्रतुं पितृमातृविषये पूर्णज्ञानं पुनः पूरयामासेत्यर्थः । 'ज्ञानपूर्णं विधातारं मोक्षदानेन केशवः । स्वपुत्रं पूरयामास महिषं महतां महानि'ति प्रवृत्ते ॥ ३ ॥

यथास्थिताः प्रज्ञाताः । इतस्ततः संयोजनं विना यथास्थितशंसनं पथि(थः) प्राप्तिः । व्याप्तो विशेषेणापन्नः । अविहृतमसंसृष्टम् । कृच्छ्रादयथास्थितशंसननिमित्ताद्दुःखादवाग्गतिं गतश्रीकतामेव प्राप्नुयाम् । 'विलोमः शत्रुज(क्ष)यकृत्संसर्गः पापनाशनः । यथास्थितः श्रीकरःस्यात्स्वाध्यायः शंसनेऽपि चे'ति प्रवृत्ते । 'गतश्रियः श्रियो हानिं पापहानिं परस्य च । संसर्गश्छन्दसां कुर्याच्छ्रियो वृद्धिं यथास्थित' इति स्वाध्यायतत्त्वे । 'किञ्चित्त्वे चोभयत्वे च संशये सदृशे तथा । इवशब्दः प्रयुज्येत न्यक्कारेऽपि च पण्डितैरि'ति शब्दनिर्णये । अतो गतश्रीत्वसंशयेऽपीत्यर्थः। इतस्ततो विशेषेण(सं)हृतं(संयोजितं) विहृतम्। 'पापानां व्यतिषिक्तत्वाद्व्यतिषक्तं विनाशकम् । धनस्याव्यतिषङ्गेण व्यतिषङ्गोऽविनाशकः । सदृशं सदृशस्यैव यतः स्यात्प्रविनाशकम् ।

विमुक्रतुम् ॥ ३ ॥ १५ ॥ एतास्सर्वाः प्रज्ञातानुष्टुभः ॥ ६ ॥ ५ ॥ ६ ॥ उद्यद्ब्रध्नस्य विष्टपं गृहमिन्द्रश्च गन्वहि ॥ मध्वः पीत्वा सचेवहि त्रिः सप्त सख्युः पदे ॥ ७ ॥ इति त्रिः परिदध्यात् ॥ (मं-८. सू-६९.)

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

तथाप्यप्राप्तनाशस्य धनस्य बलवत्त्वतः । शक्नुयान्न विनाशाय पापस्ये-
च्छासमेधितम् । संसृष्टं स्याद्विनाशाय न हीच्छा धनसंक्षय'इति
स्वाध्यायतत्त्वे । अव्यतिक्तत्वं च मोक्षे वर्तत इत्यत्रोभयार्थ इव-
शब्दः । एवंभूतेन शंसनेन पाप्मानमपहन्ति । शमलं रागादिकं च ।
पापस्य पृथगुक्तेः । 'शमलं पापमुद्दिष्टं रागद्वेषादिकं तथा । अपराधश्च
शमलं मलं च शमलं विदुरि'ति शब्दनिर्णये । य एवमुपास्ते सोऽपि
पाप्मानमपहन्ति । 'ऋक्षु संसृज्यमानासु प्रोच्यमानं जनार्दनम् ।
पुंसंसृष्टस्य पापस्य निहन्तारं विशेषतः । तत्प्रसादेन मुक्तस्य पापा-
संसृष्टतामपि । ध्यायन्कर्माण्यकृत्वाऽपि मुच्यते सर्वपातकैरि'ति
प्रवृत्ते ॥ छ ॥

न चैवमादिवाक्यानां स्वार्थे प्रामाण्याभावः । सिद्धार्थे प्रामा-
ण्यस्य साधितत्वात् । अविरोधाच्च । न च बह्वर्थेषु तात्पर्यकल्पने
कल्पनागौरवम् । वचनेनैव प्रतीयमानत्वादर्थस्य कल्पनाऽभावात् । न
च वाचनिकार्थस्तात्पर्यार्थ इति विशेषः । तन्मानाभावात् । यत्र
वाचनिकार्थादन्यस्तात्पर्यार्थः प्रतीयते लौकिकवाक्येषु न तत्र साक्षा-
द्वचनं प्रबोधकम् । वचनलिङ्गकानुमा हि सा । विरोधादमुख्य-
वृत्तिर्वा आप्तत्वनिश्चये । आप्तत्वानिश्चये प्रामाण्यमेव न भवति ।
वेदवाक्यस्य तु वाचनिकार्थं विना नैवान्यो युज्यते । वाचनिकानां
तु बहूनामप्यविरोधे स्वीकार्यता ॥ 'ॐ स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्ष-
माविष्कृतं ही'ति सूत्रम् । 'वानात्स्मृतेर्देवनाद्वासुदेवो वासाद्द्युते-
श्छादनात्क्रीडया च । बलादसुत्वाद्दातृतो वर्तनाच्च तं वासुदेवं
प्रवदन्ति वेदा' इत्यादि सौकरायणश्रुतिः । मोक्षेऽपि सुप्तिरस्तीत्या-
शङ्कानिवृत्त्यर्थमेवान्यतरपदम् । 'रूढियोगौ विना कश्चिन्नैवार्थो वेदगो
भवेत् । तत्रापि यौगिको मुख्यः सर्वत्रास्ति स वैदिके । अनवस्था-
निवृत्त्यर्थं यौगिके रूढकल्पना । ज्ञाते विशेषविज्ञानं व्यवहारोऽपि

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

रूढित'इति ब्रह्मतर्के ॥ वाचनिकमर्थं परित्यज्य नियोगार्थकल्पने श्रुतहानिरश्रुतकल्पनेति सर्वदोषाधिकौ तस्य व्यर्थमापद्येते। एवं च वदतो विधिशब्दा निरर्थकाः सिद्धार्था वा सिद्धशब्दा वा स्वार्थे प्रमाणभूता इत्युक्ते किमुत्तरम्। न च कारणं किञ्चिद्वाचनिकानां बहूनामप्यर्थानां त्यागे। प्रतीयमाने तु विरोधे तदन्योऽर्थः स्वीकार्यो वाचनिक एव। सोऽपि वाचनिक एवेत्यपि तत एव सिद्ध्यति। 'मुख्यार्थानां च सर्वेषां तारतम्यं च विद्यते। तत्रापि परमो मुख्यो वाच्योऽशेषरवैर्हरिः। तत्तन्मुख्याविरोधेन तदन्यार्थस्य सङ्ग्रहः। स्वतो मुख्यविरोधे तु त्याज्योऽन्योऽर्थोऽखिलेष्वपि। इति सर्वत्र नियमः शब्दार्थज्ञानभूमिष्वि'ति च। न च क्रियायामेव प्रयोजनं न सिद्ध इति युक्तम्। ज्ञानमात्रेऽपि महाप्रयोजनदर्शनात्पितृजीवनादिवाक्ये। आह च स्वयं भगवान्। 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च। क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते। उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः। यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः। यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपिचोत्तमः॥ अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः। यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम्। स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत। इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ। एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारते'ति। 'श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतपे'ति च॥ 'ध्यानं त्वखिलकर्मभ्यो ध्यानाच्च ज्ञानमुत्तमम्। न ज्ञानसदृशं किञ्चित्पुरुषार्थप्रसिद्धय' इति प्रवृत्ते। 'दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जये'ति च। 'अशेषकर्मपूगोऽपि न विष्णुध्यानलेशभाक्। तच्च ध्यानं हरेर्ज्ञानकोट्यंशाय न पूर्यत' इति कर्मविवेके। 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यत' इति च श्रुतिः। न च कर्ममात्रे पर्यवसितिर्वेदस्य। सुखज्ञानस्यैव प्रयोजनत्वात्। अतः सिद्धस्यैव प्रयोजनत्वं वाच्यम् (सिद्धम्)।

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

प्रशंसादीनां च तात्पर्यं वाचनिकार्थात्यागेनैव कथितं स्वयं भगवता ॥ 'ॐ भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयती'ति । तस्माद्विरुद्धवत्प्रतीयमानानि प्रशंसादीनि ज्ञानसहकार्यपेक्षया योजनीयानि । पुराणादीनां तु श्रुत्यादिविरोधे गौणोऽप्यर्थो युज्यते । 'कुहकं चेन्द्रजालं च विरुद्धाचरणानि च । दर्शयित्वा जनं सर्वं मोहयाशु महेश्वरे'त्यादि वाराहे ॥ छ ॥

ब्रध्नस्य सूर्यस्य विष्टपं स्वर्गमुद्धन्वहीन्द्रोऽहं च यत्तदिन्द्रगृहं ब्रध्नं विष्टपं मध्वः पीत्वा तत्र सचेवहि सुखमनुभवाव । सख्युरिन्द्रस्य त्रिस्सप्तस्थानेषु । 'एकविंशतिदिव्यानि स्थानानि दिवि चक्रिणः । वज्रिणो वापि तद्भक्तैर्भुज्यन्ते तानि याज्ञिकैरि'ति प्रवृत्ते । पूर्वान्सुतान्प्रातःसवनगान्सोमानपाः । हरीनिन्द्रियाणि वर्तयतीति हरिवः । हरिभिर्वर्तत इति वा । इदं माध्यन्दिनं सवनं केवलं ते । अथो इत्यर्थान्तरम् । मधुमन्तं सोमं जठरे आवृषस्व आसिञ्च ममद्धि च सत्रा अस्मत्प्राणेन सह । पीतशब्दवत् । अपूर्वपानत्वात्तदेव पानं मुख्यमिति पीतशब्दः । इन्द्रस्यकेवलत्वात्केवलं माध्यन्दिनं सवनम् । ममद्धीति तृतीयसवनम् । तत्र हि मदो विशेषतो भवति पूर्तेः । इति सवनत्रयरूपता षोळशिनः । वृषण्वत् वृष्णः इन्द्रस्य विशेषतः प्रियत्वात् । एवं चतूरूपता षोळशिनः । राध्नोति ऋद्धो भवति । विहृतपक्षे तु । पादान्व्यवधायार्धर्चशः शंसेत् । पूर्वासां पूर्वाणि पदानि । गायत्र्यः पङ्क्तिभिः पङ्क्तीनां तु द्वे द्वे पदे शिष्येते ताभ्यां प्रणुयात् । उष्णिहो बृहतीभिरुष्णिहां तूत्तमान्पादान्द्वौ द्वौ कुर्यात् । चतुरक्षरमाद्यम् । द्विपदाश्चतुर्धा कृत्वा प्रथमां त्रिष्टुभोत्तरा जगतीभिः

॥ ८ ॥ ५ ॥ ७ ॥ अपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामथो इदं सवनं केवलं ते ॥ ममद्धि सोमं मधुमन्तमिन्द्र सत्रा वृषञ्जठर आ वृषस्व ॥ १३ ॥ (मं-१०. सू-९६.) इति ऋङ्मन्त्रः सम्पूर्णः ॥

॥ इति श्रीमत्कर्मनिर्णयमूलभूतवेदभागः सम्पूर्णः ॥

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

उत्तमायाश्चतुर्थमक्षरमन्त्यं पूर्वस्याद्यमुत्तरस्यानुष्टुभमतिछन्दस्स्वव-दध्यात् । द्वितीयतृतीययोः पादयोरवसाने उपदध्यात् । प्रचेतनेति पूर्वस्याम् । प्रचेतयेत्युत्तरस्याम् । उत्तराख्वितरान्पादान्षष्ठान्कृत्वा अनुष्टुप्कारं शंसेत् । महानाम्नीनां पञ्चाक्षरानुपसर्गानुपसृजत्येका-दशाक्षरेषु पादेषु । एवाह्येवा अपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानां एवाहीन्द्रं अथो इदं सवनं केवलं ते । एवाहि शक्रो ममद्धि सोमं मधुमन्त-मिन्द्र वशी हि शक्रः सत्रा वृषञ्जठर आवृषस्वेति ॥

भगवद्भक्तिज्ञानवैराग्यपूर्वकं च कर्म कर्तव्यम् । 'इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः । नाकस्य पृष्ठे सुकृते तेऽनुभूत्वा इमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति' । 'नैष्कर्म्यमप्यच्युत-भाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम् । कुतः पुनः शश्वदभद्र-मीश्वरे न चार्पितं कर्म यदप्यकारणम्' । 'यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' । 'त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते । ते पुण्य-मासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान्' । 'मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः । ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः । श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः । ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् । सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः' । 'तपस्विनो दानपरा यशस्विनो मनस्विनो मन्त्रविदः सुमङ्गलाः । क्षेमं न विन्दन्ति विना यदर्पणं तस्मै सुभद्रश्रवसे नमोनमः' । 'एष उ एव दाश्वान् य एवं वेद' । 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' । 'परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् । मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः' । 'सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः । इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ।

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे' । 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातिर्दातुः परायणम् । तिष्ठमानस्य तद्विद'इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः ॥

नमो नारायणायाजभवशक्रोष्णरुङ्मुखैः । सदा वन्दितपादाय श्रीपाय प्रेयसेऽधिकम् ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितः कर्मनिर्णयः सम्पूर्णः ॥

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

॥ श्रीः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितः

विष्णुतत्त्वविनिर्णयः

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ ॐ ॥ सदागमैकविज्ञेयं समतीतक्षराक्षरम् । नारायणं सदा वन्दे निर्दोषाशेषसद्गुणम् ॥

विशेषणानि यानीह कथितानि सदुक्तिभिः । साधयिष्यामि तान्येव क्रमात्सज्जनसंविदे ॥ 'ऋगाद्या भारतं चैव पञ्चरात्रमथाखिलम् । मूलरामायणं चैव पुराणं चैतदात्मकम् । ये चानुयायिनस्त्वेषां सर्वे ते च सदागमाः । दुरागमास्तदन्ये ये तैर्न ज्ञेयो जनार्दनः ॥ ज्ञेय एतैस्सदा युक्तैर्भक्तिमद्भिः सुनिष्ठितैः । न च केवलतर्केण नाक्षजेन न केनचित् । केवलागमविज्ञेयो भक्तैरेव न चान्यथे'ति ब्रह्माण्डे । 'नावेदविन्मनुतेदं बृहन्तं सर्वानुभूमात्मानꣳ साम्पराय' इति तैत्तिरीयश्रुतिः । 'नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठे'ति कठश्रुतिः । नेन्द्रियाणि नानुमानं वेदा ह्येवैनं वेदयन्ति तस्मादाहुर्वेदा इति' इति पिप्पलादश्रुतिः ।

न चैतेषां वचनानामेवाप्रामाण्यम् । अपौरुषेयत्वाद्वेदस्य । 'इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां वेद' इति तद्गृहीतत्वाच्च । न चापौरुषेयं वाक्यमेव नास्तीति वाच्यम् । तदभावे सर्वसमयाभिमतधर्माद्यसिद्धेः । यस्य तौ नाभिमतौ नासौ समयी । समयप्रयोजनाभावात् । न च तेन लोकोपकारः । धर्माद्यभावज्ञाने परस्परं हिंसादिनाऽपकारस्यैव प्राप्तेः । न चोपकारेण तस्य प्रयोजनम् । अदृष्टाभावात् । अतो धर्माद्यभावं वदता स्वसमयस्यानर्थक्यमङ्गीकृतमेवेति नासौ समयी ।

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

न च पौरुषेयेण वाक्येन तत्सिद्धिः। अज्ञानविप्रलम्भयोः प्राप्तेः। न च तदर्थत्वेन सर्वज्ञः कल्प्येत। अन्यत्रादृष्टस्य सर्वज्ञत्वस्य कल्पनं तस्याविप्रलम्भकत्वकल्पनं तस्य तत्कृतत्वकल्पनं चेति कल्पनागौरव-प्राप्तेः। अपौरुषेयवाक्याङ्गीकारे न किञ्चित्कल्प्यम्। अपौरुषेयत्वं च स्वत एव सिद्धम्। वेदकर्तुरप्रसिद्धेः। अप्रसिद्धौ च कर्तुस्तत्कल्पने कल्पनागौरवम्। अकल्पने चाकर्तृकत्वं सिद्धमेव। न च लौकिक-वाक्यवत्सकर्तृकत्वम्। तस्याकर्तृकत्वप्रसिद्ध्यभावात्। न च केन-चित्कृत्वा वेद इत्युक्तं वेदसमम्। परम्पराऽभावात्। न च स्वयं प्रतिभातवेदैर्दृष्टमवेदवाक्यं भवति। परम्परासिद्धवेदवाक्यानुसारित्वात्। वेदद्रष्टृणामुक्तगुणवत्त्वाच्च तेषाम्। उक्तं च ब्रह्माण्डे। 'विंशल्लक्षण-तोऽन्यूनस्तपस्वी बहुवेदवित्। वेद इत्येव यं पश्येत्स वेदो ज्ञानदर्शना-दि'ति।

प्रामाण्यं च स्वत एव। अन्यथाऽनवस्थानात्। न चोक्त-युक्त्यधीनत्वं प्रामाण्यस्य। बुद्धिदोषनिरासमात्रकारणत्वाद्युक्तीनाम्। अदुष्टबुद्धीनां स्वत एव सिद्धत्वाच्च प्रामाण्यस्य। न चाकाङ्क्षायामेव प्रमाणान्तरापेक्षत्वादनवस्थाभाव इति वाच्यम्। आकाङ्क्षाया एव बुद्धिदोषात्मकत्वात्। दुष्टबुद्धीनामेवाप्रामाण्यशङ्केति परतोऽप्रामाण्यम्। प्रामाण्यं च स्वत एव सिद्धम्। न चोच्चारणकाल एव वर्णानामुत्पत्तिरिति वाच्यम्। तदेवेदं वचनमिति प्रत्यभिज्ञा-विरोधात्। न च सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञाभ्रान्तिरिति वाच्यम्। सोऽयं-देवदत्त इत्यादेरपि तथात्वप्राप्तेः। सर्वक्षणिकत्वं वदता बौद्धेन सेयं दिगित्यादिप्रत्यभिज्ञाया भ्रान्तित्वं न वाच्यम्। पञ्चस्कन्धेभ्योऽ-न्यत्वात्। न च दिश एव भ्रान्तिकल्पिताः। विज्ञानशून्ययोरपि साम्यात्। न चादित्योदयादिनैव दिक्कल्पना। अन्धकारेऽपि दिङ्मात्रप्रतीतेः। कादाचित्कभ्रान्तिरेवादित्योदयादिदर्शनान्निवार्यते।

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

सा च विज्ञानशून्ययोरपि भवतीति तेषां मतम्। वादिविप्रतिपत्तेः। अतो दिशः स्थिरा एवेति सिद्ध्यति शून्यवदेव। अतस्तद्भेदस्यापि स्थैर्यं सिद्धम्। तदेवेदं वाक्यमिति प्रत्यभिज्ञानात्। न चानुमानादीनामागमं विना प्रामाण्यं धर्मादिषु। तदगोचरत्वात्। अतोऽपौरुषेयवाक्येनैव धर्मादिसिद्धेः सर्ववादिनामपि तदङ्गीकार्यम्। तत्प्रामाण्यं च स्वत एव सिद्धम्। अप्रामाण्यस्य च परतस्त्वानङ्गीकारे दुष्टेन्द्रियादेरप्यप्रामाण्यहेतुत्वं न स्यात्। तदनङ्गीकारे चानुभवविरोधः। अतः प्रामाण्यं स्वतः परतोऽप्रामाण्यमिति सिद्धम्। 'वाचा विरूप नित्यया'। 'नित्ययाऽनित्यया स्तौमि ब्रह्म तत्परमं पदमि'ति 'श्रुतिर्वाव नित्या अनित्या वाव स्मृतयो याश्चान्या वाच' इति पैङ्गीश्रुतिः। 'विज्ञेयं परमं ब्रह्म ज्ञापिका परमा श्रुतिः। अनादिनित्या सा तच्च विना तां न स गम्यत'इति कात्यायनश्रुतिः। 'सहस्रधा महिमानः सहस्रं यावद्ब्रह्मविष्ठितं तावती वाक्'। 'कश्छन्दसां योगमावेद धीरः को धिष्ण्यां प्रतिवाचं पपादे'त्यादि च। 'नित्या वेदाः समस्ताश्च शाश्वता विष्णुबुद्धिगाः। सर्गे सर्गेऽमुनैवैत उद्गीर्यन्ते तथैव च। तत्क्रमेणैव तैर्वर्णैस्तैः स्वरैरेव नान्यथा। अतः श्रुतित्वमेतासां श्रुता एव यतोऽखिलैः। जन्मान्तरे श्रुतास्तास्तु वासुदेवप्रसादतः। मुनीनां प्रतिभास्यन्ति भागेनैव न सर्वशः। यतस्ता हरिणा दृष्टाः श्रुता एवापरैर्जनैः श्रुतयो दृष्टयश्चेति तेनोच्यन्ते पुरातनैः। तदुत्पत्तिवचश्चैव भवेद्व्यक्तिमपेक्ष्य तु। चेतनस्य जनिर्यद्वदुच्यते सर्वलौकिकैः। पुराणानि तदर्थानि सर्गे सर्गेऽन्यथैव तु। क्रियन्तेऽतस्त्वनित्यानि तदर्थाः पूर्वसर्गवत्। वेदानां सृष्टिवाक्यानि भवेयुर्व्यक्त्यपेक्षया। अवान्तराभिमानानां देवानां वा व्यपेक्षया। नानित्यत्वात्कुतस्तेषामनित्यत्वं स्थिरात्मनामि'ति ब्रह्माण्डे। न चानित्यत्वे श्रुतिर्वेद इत्यादि विशेषशब्द उपपद्यते। 'वेदास्ते

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

नित्यविन्नत्वाच्छ्रुतयश्चाखिलैः श्रुतेः । आम्नायोऽनन्यथापाठादीशबुद्धिस्थिताः सदे'ति महावाराहे । न च नित्यत्वं विना वेदानां दर्शनव्यवहारो युज्यते । न च वर्णपदादीनामनित्यत्वं वक्तुं युक्तम् । सर्वज्ञत्वादीश्वरस्य तद्बुद्धौ सर्वदा प्रतीयमानत्वात् । न च घटादिवत्संस्कारमात्रत्वं वक्तुं युक्तम् । प्रत्यभिज्ञाविरोधस्योक्तत्वात् । पुराणानामप्यन्यथाशब्दरचनमेवानित्यत्वम् । अत आकाशगुणे शब्दे व्यज्यमाना वर्णादयस्तत्क्रमात्मको वेदश्च नित्य एवेति सिद्धम् ।

न च केवलसिद्धेऽर्थे व्युत्पत्त्यभावादप्रामाण्यम् । सिद्धान्वित एव व्युत्पत्तिगृहीतेः । इयं माताऽयं पितेत्यादावङ्गुलिप्रसारणादिपूर्वकनिर्देशेनैव हि तज्जानाति । कार्यान्वित एव व्युत्पत्तिरिति वदतः कार्यस्य कार्यान्वयाभावात्कल्पनागौरवम् । इयं माताऽयं पिता सुरूपोऽसीत्यादौ सिद्धमात्रज्ञापनेन पर्यवसितत्वाद्वाक्यस्य । तस्य तत्र प्रामाण्यानुभवाच्च । न च कुत्रचित्सिद्धज्ञापनादन्यद्वाक्यस्य प्रयोजनं दृष्टम् । ज्ञात्वैव हीष्टसाधनतां प्रवर्तते निवर्तते च विपर्ययेण । अतः सिद्ध एव सर्ववाक्यानां प्रामाण्यं सिद्धम् । प्रसिद्धं च व्याकरणनिरुक्तादीनां सिद्धमात्रे प्रामाण्यं सर्ववादिनाम् । तदनङ्गीकारे च सर्वशाब्दव्यवहारासिद्धिः । उक्तं च नारदीये । 'सर्वज्ञं सर्वकर्तारं नारायणमनामयम् । सर्वोत्तमं ज्ञापयन्ति महातात्पर्यमत्र हि । सर्वेषामपि वेदानामितिहासपुराणयोः । प्रमाणानां च सर्वेषां तदर्थं चान्यदुच्यत' इति ।

न च जीवेश्वराभेद एव तात्पर्यमागमस्य । तत्र प्रमाणाभावात् । न च जीवेश्वरभेदः सिद्ध इत्यनुवादकत्वं भेदवाक्यानाम् । आगमं विनेश्वरस्यैवासिद्धेः । न चानुमानात्तत्सिद्धिः । विपर्ययेणाप्यनुमातुं शक्यत्वात् । विमतं सकर्तृकं कार्यत्वाद्धटवदित्युक्ते विमतं विकर्तृकमस्मत्सम्मतकर्तृरहितत्वादात्मवदित्यनुमानविरोधात् । अकार्यत्व-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

मुपाधिरित्युक्ते शरीरिजन्यत्वमितरत्राप्युपाधिरित्युत्तरम् । प्रत्यक्षानुमानसिद्धत्वे च भेदस्य तद्विरोधादेवाप्रामाण्यमभेदागमस्य । तेनाभेदागमस्य प्रामाण्याभावे नानुवादकत्वं भेदवाक्यानाम् । न हि बलवतोऽनुवादकत्वम् । दार्ढ्यहेतुत्वात् । प्रत्यक्षादेरागमस्य प्राबल्येऽपि नोपजीव्यप्रमाणविरोधे प्रामाण्यम् । विषयाभावे स्वस्यैवाप्रामाण्यप्राप्तेः । तेनैव ह्यनुमानादिनागमस्य विषयः सिध्यति तत्पक्षेऽपि । अनुमानेन ह्यनुवादित्वपक्ष ईश्वरो बोद्धव्यः प्रत्यक्षेण चागमः । अतस्तयोर्विरोधे प्रामाण्यं न स्यात् । अनुमानसिद्धेश्वराच्च भेदोऽनुभवत एव सिद्धो जीवस्य । असर्वकर्तृत्वेनानुभवात् । न चानुभवविरोधे आगमस्य प्रामाण्यम् । आगमप्रामण्यानुभवस्याप्यप्रामाण्यप्राप्तेः । बहुप्रमाणसंवादश्च दार्ढ्यहेतुरेव । बहूनां वचने तस्यैव दर्शने दार्ढ्यस्यैव दृष्टेः । सर्वाविवादस्थल एव कथञ्चिदनुवादकत्वम् । न चात्र सर्वाविवादः । एकत्ववादिनामेव विवाददर्शनात् । बहुप्रमाणविरोधे चैकस्याप्रामाण्यं दृष्टं शुक्तिरजतादौ । न च दोषजन्यत्वादेव दुर्बलत्वमिति विरोधः । बहुप्रमाणविरुद्धानां दोषजन्यत्वनियमात् । दोषजन्यत्वं च बलवत्प्रमाणविरोधादेव ज्ञायते । 'अदुष्टमिन्द्रियं त्वक्षं तर्कोऽदुष्टस्तथानुमा । आगमोऽदुष्टवाक्यं च स्वदृक्चानुभवः स्मृतः । बलवत्प्रमाणतश्चैव ज्ञेया दोषा न चान्यथा । द्विविधं बलवत्त्वं च बहुत्वाच्च स्वभावतः । तयोः स्वभावो बलवानुपजीव्यादिकश्च सः । याथार्थ्यमेव प्रामाण्यं तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोः । ज्ञानं च द्विविधं बाह्यं तथानुभवरूपकम् । बल्येवानुभवस्तत्र निर्दोषं त्वक्षजादिकम् । अनुप्रमाणतां याति तथाक्षादित्रयं ततः । प्राबल्यमागमस्यैव जात्या तेषु त्रिषु स्मृतम् । उपजीव्यविरोधे तु न प्रामाण्यममुष्य च । यामाहुरनुमां केचिन्नियाद्यवयवात्मिकाम् । सा व्यर्था नोपपत्त्या हि विना सापि प्रमाणताम् । यात्यतो युक्तिरेवैका प्रमाणमनुमात्मकम् । युक्तिः

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

प्रतिज्ञारूपा च हेतुदृष्टान्तरूपिका। तथोपनयरूपा च परा निगमनात्मिका। पृथक्पृथक्प्रमाणत्वं याति युक्तितयैव तु। प्रतिज्ञाहेतुगर्भैव पृथक्प्रामाण्यमेष्यति। सिद्धत्वेन प्रतिज्ञाया हेतुर्मानं पृथग्भवेत्। प्रतिज्ञावयवत्वात्तु स्वातन्त्र्येणैव मानताम्। दृष्टान्तो यात्युपनयो व्याप्तिमाश्रित्य केवलम्। व्याप्तिस्तु केवलापि स्यात्प्रमाणं नियमाश्रयात्। तथा निगमनं चोपसंहारैकस्वरूपतः। प्रामाण्यं यात्यनुभवो ज्ञापयत्युपपत्तिताम्। विरोधश्च तथाधिक्यं न्यूनताऽसङ्गतिस्तथा। उपपत्तिदोषा विज्ञेया विरोधश्च स्वतोऽन्यतः। जनकस्यात्ययो जातिः स्वस्य वान्यस्य वा भवेत्। जनकं प्रमाणमुद्दिष्टं स्वस्यार्थस्य प्रकाशनात्। निग्रहा एत एव स्युः संवादानुक्तिसंयुताः। अर्थतः प्राप्तिरेवार्थापत्तिरित्यभिधीयते। दृष्ट्वा सदृशमेवान्यं पूर्वदृष्टे तु वस्तुनि। एतत्सदृशताज्ञानमुपमानं प्रकीर्तितम्। अभावस्य परिज्ञानं द्विविधं समुदाहृतम्। एकं तत्रानुभवतो योग्यस्यानुपलब्धितः। द्वितीयमपि विज्ञेयं सुखाद्ये च घटादिके। एकं प्रत्यक्षरूपं स्याद्द्वितीयमनुमात्मकम्। क्वचिद्घटाद्यभावोऽपि प्रत्यक्षेणावगम्यते। झटित्येव परिज्ञानान्न लिङ्गोद्भवता मता। अर्थापत्तिश्चोपमा च ह्यनुमाभेद एव तु। आगमो द्विविधो ज्ञेयो नित्योऽनित्यस्तथैव च। प्रत्यक्षं त्रिविधं ज्ञेयमैश्वरं यौगिकं तथा। अयौगिकं चेति तथा सर्वमक्षात्मकं मतम्। अक्षाणि च स्वरूपाणि नित्यज्ञानात्मकानि च। विष्णोः श्रियस्तथैवोक्तान्यन्येषां द्विविधानि तु। स्वरूपाणि च भिन्नानि भिन्नानि त्रिविधानि च। दैवासुराणि मध्यानीत्येतत्प्रत्यक्षमीरितम्। विषयान्प्रति स्थितं ह्यक्षं प्रत्यक्षमितिकीर्तितम्। अक्षयं पुरुषस्याक्षं स्वरूपे मुख्यमेव तु। उपचारस्तदन्यत्र सृष्टावुपचयो यतः। उपपत्तिस्वरूपत्वादनुमा सम्भवादिकम्। प्रत्यक्षागममाहात्म्यादनुमानं प्रमाणताम्। याति नैवान्यथा तस्य नियतत्वं क्वचिद्भवेदि'त्यादि ब्रह्मतर्के।

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

अत्र चोपजीव्यत्वेन प्रमाणप्राबल्याद्भेद एव तात्पर्यं युक्तम्। कथं चानुवादकत्वं भेदस्य प्रमाणेनासिद्धौ ? सिद्धौ च कथमभेदवाक्यस्याबाधः ? न चाप्रमाणसिद्धेनानुवादकत्वं प्रमाणस्य भवति। दुर्बलत्वे च भेदप्रमाणस्याभासत्वान्न भेदवाक्यानामनुवादित्वम्। अतश्च भेदवाक्यानामेव प्राबल्यम्। सर्वप्रमाणविरुद्धवचनानामेव प्राबल्याङ्गीकारे इदं वा अग्रे नैव किञ्चनासीदसतः सदजायतेत्यादीनामेवाविचारेण प्रतीयमानस्यार्थस्य सर्वप्रमाणविरुद्धत्वात्तत्र सर्वागमानां महातात्पर्यं प्रसज्येत। न च तत्र युक्तिविरोध इति वाच्यम्। तस्मिन्पक्षे युक्तिविरुद्धत्वेनाननुवादित्वमिति गुण एव स्यात्। युक्तिसिद्धत्वे ह्यनुवादित्वं स्यात्। अतः प्रमाणसिद्धत्वे तदपलापायुक्तेरप्रमाणसिद्धत्वे च भेदप्रमाणस्यानुवादित्वाभावाच्च न भेदवाक्यानां दौर्बल्यम्। न च प्रमाणबहुत्वे दौर्बल्यम्। दार्ढ्यमेव हि बहुवाक्यसंवादे दृष्टम्। तथासत्यभ्यासादेरप्यप्रामाण्यहेतुत्वं स्यात्। अभ्यासस्य च तात्पर्यलिङ्गत्वं सर्वेषां सिद्धम्। तदनङ्गीकारे तत्पक्षेऽपि नवकृत्वस्तत्त्वमसीत्यभ्यासस्यानुवादकत्वेनाप्रामाण्यं स्यात्। प्रथमवाक्येनैव यस्यासिद्धं तदर्थमपरमित्युक्ते प्रत्यक्षादिना भेदो येनानिश्चितस्तदर्थं वाक्यमित्युत्तरम्। तस्माद्बहुप्रमाणसंवादित्वे प्राबल्यमेव। अतः सर्वप्रमाणविरुद्धत्वान्नाभेदे तात्पर्यं वाक्यस्य।

किन्तु विष्णोस्सर्वोत्तमत्व एव महातात्पर्यं सर्वागमानाम्। तथा चोक्तं भगवता। 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च। क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः। यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः॥ यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः। अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः॥ यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम्। स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत॥ इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

मयानघ। एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारते’ति। ‘सर्वोत्कर्षे देवदेवस्य विष्णोर्महातात्पर्यं नैव चान्यत्र सत्यम्। अवान्तरं तत्परत्वं तदन्यत्सर्वागमानां पुरुषार्थस्ततोऽत’ इति पैङ्गिश्रुतिः। ‘मुख्यं च सर्ववेदानां तात्पर्यं श्रीपतेः परम्। उत्कर्षे तु तदन्यत्र तात्पर्यं स्यादवान्तरमि’ति महावाराहे। युक्तं च विष्णोः सर्वोत्तमत्व एव महातात्पर्यं सर्वागमानाम्। मोक्षो हि सर्वपुरुषार्थोत्तमः। ‘धर्मार्थकामाः सर्वेऽपि न नित्या मोक्ष एव हि। नित्यस्तस्मात्तदर्थाय यतेत मतिमान्नर’ इति भाल्लवेयश्रुतिः। ‘अनित्यत्वात्सदुःखत्वान्न धर्माद्याः परं सुखम्। मोक्ष एव परानन्दः संसारे परिवर्तताम्’ति भारते। मोक्षश्च विष्णुप्रसादेन विना न लभ्यते। ‘यस्य प्रसादात्परमार्तिरूपादस्मात्संसारान्मुच्यते नापरेण। नारायणोऽसौ परमो विचिन्त्यो मुमुक्षुभिः कर्मपाशादमुष्मादि’ति नारायणश्रुतिः। ‘नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन। यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वामि’ति कठश्रुतिः। ‘तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्। भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसामि’ति भगवद्वचनम्। ‘उत्पत्तिस्थितिसंहारा नियतिर्ज्ञानमावृतिः। बन्धमोक्षौ च पुरुषाद्यस्मात्स हरिरेकराडि’ति स्कान्दे। ‘अज्ञानां ज्ञानदो विष्णुर्ज्ञानिनां मोक्षदश्च सः। आनन्ददश्च मुक्तानां स एवैको जनार्दन’ इति च। ‘बन्धको भवपाशेन भवपाशाच्च मोचकः। कैवल्यदः परं ब्रह्म विष्णुरेव न संशय’ इति च। प्रीतिश्च गुणोत्कर्षज्ञानादेव विशेषतो दृष्टा। नाभेदज्ञानात्। अभेदज्ञानादप्रीतिरेवोत्तमानां भवति। घातयन्ति हि राजानो राजाऽहमिति वदन्तम्। ददति च सर्वमभिप्रेतं गुणोत्कर्षं वदतः। ‘न तादृशी प्रीतिरीड्यस्य विष्णोर्गुणोत्कर्षज्ञातरि यादृशी स्यात्। तत्प्रीणनान्मोक्षमाप्नोति सर्वस्ततो वेदास्तत्परास्सर्व एवे’ति सौपर्णश्रुतिः। ‘यो मामेवमसम्मूढो जानाति

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

पुरुषोत्तमम्। स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारते'ति गुणोत्कर्षज्ञानादेव परमा प्रीतिर्भगवता स्वयमेवाभिहिता। अतो विष्णोर्गुणोत्कर्ष एव सर्वश्रुतिस्मृतीनां महातात्पर्यम्।

न चाभेदे तात्पर्यमित्यत्र किञ्चिन्मानम्। न च विशेषणविशेष्यतया भेदसिद्धिः विशेषणविशेष्यभावश्च भेदापेक्षः धर्मिप्रतियोग्यपेक्षया भेदसिद्धिः भेदापेक्षं च धर्मिप्रयोगित्वमित्यन्योन्याश्रयतया भेदस्यायुक्तिः। पदार्थस्वरूपत्वाद्भेदस्य। न च धर्मिप्रतियोग्यपेक्षया भेदस्यास्वरूपत्वम्। ऐक्यवत्स्वरूपस्यैव तथात्वात्। स्वरूपसिद्धावपि तदसिद्धिश्च जीवेश्वरैक्यं वदतः सिद्धैव। भेदस्तु स्वरूपदर्शन एव सिद्धः। प्रायः सर्वतो विलक्षणं हि पदार्थस्वरूपं दृश्यते। अस्य भेद इति तु पदार्थस्य स्वरूपमितिवत्। यदि न स्वरूपं भेदस्तदा पदार्थे दृष्टे प्रायः सर्वतो वैलक्षण्यं तस्य न ज्ञायेत। अज्ञाते च वैलक्षण्ये आत्मनि घट इत्यपि संशयः स्यात्। न हि कश्चित्तथा संशयं करोति। ज्ञात्वैव प्रायः सर्वतो वैलक्षण्यं कस्मिंश्चिदेव सदृशे संशयं करोति। न ह्यात्मन्यहं देवदत्तो न वेति कस्यचित्संशयो भवति। सामान्यतः सर्ववैलक्षण्ये ज्ञात एव घटत्वादिज्ञानम्। अतो नान्योन्याश्रयता। न च युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्दोषः। यथा युगपदेव दीपसहस्रदर्शने सामान्यतः सर्वे ज्ञायन्त एव तथा स्यात्। एकस्मिन्नेव वस्तुनि विशेषस्तैरप्यङ्गीकृत एव। नेति नेतीत्यत्र सर्ववैलक्षण्याङ्गीकारात्। विशेषानङ्गीकारे च पुनरुक्तेः। न च घटाद्वैलक्षण्यमेव पटाद्वैलक्षण्यम्। अनुभवविरोधात्। तस्माद्भेदर्शनं युक्तमेव।

यच्च प्रमाणदृष्टानामपि पदार्थानां मिथ्यात्वकल्पनं तच्च प्रमाणविरुद्धत्वादेव प्रकाशतस्करत्वम्। न हि प्रमाणदृष्टस्य तर्कबाध्यत्वम्। प्रत्यक्षादिविरुद्धानां तर्काभासत्वनियमात्। शुक्त्यादे रजतत्वादिप्रतीतेरपि बलवत्प्रत्यक्षविरुद्धत्वादेव भ्रमत्वं न तर्कमात्रात्। तर्कमात्रतः

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

प्रत्यक्षबाधने भूतचतुष्टयस्याबादेः पृथिवीत्वादृष्टेः पृथिव्या अपि पृथिवीत्वं न स्यात्। अतो न तर्कमात्र एव दृष्टस्य भ्रान्तित्वं कल्प्यम्। अतः सर्वभेदनिरासकतर्कस्य सर्वश्रुतिस्मृतिप्रत्यक्षानुमानविरुद्धत्वान्नितरामाभासत्वम्। न च परमार्थतो भेदाभावो व्यावहारिकः सोऽस्तीति वाच्यम्। सदसद्वैलक्षण्ये प्रमाणाभावात्। असतः ख्यात्ययोगादिति वदतः ख्यातिरभून्न वा। यदि नाभून्न तत्ख्यातिनिराकरणम्। यद्यभूत्तथापि। न चासतो वैलक्षण्यं तत्प्रतीतिं विना ज्ञायते। न च शुक्ते रजतत्वं सदसद्विलक्षणम्। असदेव रजतं प्रत्यभादित्यनुभवात्। न च प्रतीतत्वादसत्त्वाभावः। असतः सत्त्वप्रतीतिः सतोऽसत्त्वप्रतीतिरित्यन्यथाप्रतीतेरेव भ्रान्तित्वात्। न चासतो भ्रान्तावपि प्रतीतिर्नास्तीति वाच्यम्। अनिर्वचनीयपरमार्थत्वस्यासत एव दृष्टयङ्गीकारात्। न च तदप्यनिर्वाच्यम्। अनवस्थितेः। प्रथमानिर्वचनीयासिद्ध्या सर्वानिर्वचनीयासिद्धिरिति मूलक्षतिः। अनिर्वचनीयत्वे रजतस्यानिर्वचनीयमिदं रजतमिति बाधकज्ञानमुत्पद्येत। मिथ्याशब्दस्त्वभाववाची। न च सदसद्वैलक्षण्यं नामास्तीत्यत्र किञ्चिन्मानम्। अनुभवविरोधश्च तत्पक्षे। सदसतोर्द्वयोरेव सर्वैरनुभूयमानत्वात्। अतोऽनिर्वचनीयाभावादसतः प्रतीत्यनङ्गीकारात्प्रतीयमानत्वाच्च भेदस्य सत्त्वप्राप्तेर्नाद्वितीयत्वं युज्यते।

कथं च श्रुतिसिद्धो जीवपरमात्मभेदो निराक्रियते ?। मिथ्यावादित्वे च श्रुतेः कथमैक्यस्य सत्यत्वम् ?। कथं चैवंवादिनां वेदवादित्वम् ?। वेदोक्तस्य मिथ्यात्वाङ्गीकारादेव ह्यवेदवादित्वं बौद्धादीनामपि। अतो विष्णोः सर्वोत्तमत्व एव महातात्पर्यं सर्वागमानाम्।

कथं च जीवपरमात्मैक्ये सर्वश्रुतीनां तात्पर्यं युज्यते ?। सर्वप्रमाणविरुद्धत्वात्। तथा ह्यनुभवविरोधः। न ह्यहं सर्वज्ञः

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

सर्वेश्वरो निर्दुःखो निर्दोष इति वा कस्यचिदनुभवः। अस्ति च तद्विपर्ययेणानुभवः। न च मिथ्यानुभवोऽयम्। तद्विपरीतप्रमाणाभावात्।

न चाभेदे कश्चिदागमः। सन्ति च भेदे सर्वागमाः। तथाह्यतत्त्वमसीति नवकृत्वोपदेशः सदृष्टान्तकः। न चायमभेदोपदेशः। 'स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं पतित्वाऽन्यत्रायतनमलब्ध्वा बन्धनमेवोपाश्रयते। सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः' ॥ 'यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्ययानां वृक्षाणां रसानां समवहारमेकतां गमयन्ति ते यथा तत्र न विवेकं लभन्तेऽमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्म्यमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्मीत्येवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पत्स्यामह इति। त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तत्तदा भवन्ति' ॥ 'इमाः सोम्य नद्यः पुरस्तात्प्राच्यः स्यन्दन्ते पश्चात्प्रतीच्यस्ताः समुद्रात्समुद्रमेवापियन्ति समुद्र एव भवति। ता यथा तत्र न विदुरियमहमस्मीयमहमस्मीति। एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामह इति। त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तत्तदा भवन्ति' ॥ 'स एष जीवेनात्मनानुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठति। अस्य यदैकां शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति' ॥ 'न्यग्रोधफलमत आहरेतीदं भगव इति भिन्धीति भिन्नं भगव इति किमत्र पश्यसीत्यण्व्य इवेमा धाना भगव इत्यासामङ्गैकां भिन्धीति भिन्ना भगव इति किमत्र पश्यसीति न किञ्चन भगव इति। तं होवाच यं वै सोम्यैतमणिमानं न निभालयसे अस्य सोम्यैषोऽणिम्न एवं महान्न्यग्रोधस्तिष्ठति' ॥ 'लवणमेतदुदकेऽवधायाथ मा प्रातरुपसीदथा

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

इति तद्ध तथा चकार तं होवाच यद्दोषा लवणमेतदुदकेऽवधा अङ्ग तदाहरेति तद्धावमृश्य न विवेद यथा विलीनमेवाङ्गास्यां तदाचामेति कथमिति लवणमिति मध्यादाचामेति कथमिति लवणमिति अन्त्यादाचामेति कथमिति लवणमिति अभिप्रास्यैतदथ मोपसीदथा इति तद्ध तथा चकार तच्छश्वत्संवर्तते । तं होवाचात्र वा व किल सत्सोम्य न निभालयसेऽत्रैव किलेति' ॥ 'यथा सोम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनद्धाक्षमानीय तं ततोऽतिजने विसृजेत्' ॥ 'अथ यदास्यवाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायां तावन्न जानाति' ॥ 'पुरुषं सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्त्यपहार्षीत्स्तेयमकार्षीत्परशुमस्मै तपतेति स यदि तस्य कर्ता भवति तत एवानृतमात्मानं कुरुते सोऽनृताभिसन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते अथ स यदि तस्याकर्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स सत्याभिसन्धः सत्येनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स न दह्यतेऽथ मुच्यते। एवमेव खलु सोम्याचार्यवान्पुरुषो वेदे'ति स्थाननवकेऽपि भेद एव दृष्टान्ताभिधानात् । न हि शकुनिसूत्रयोर्नानावृक्षरसानां नदीसमुद्रयोर्जीववृक्षयोरणिमधानयोर्लवणोदकयोर्गन्धारपुरुषयोरज्ञप्राणादिनियामकयोः स्तेनापहार्ययोश्चैक्यम् । सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पत्स्यामह इति त इह व्याघ्रो वा सिंहो वेति सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामह इति त इह व्याघ्रो वा सिंहो वेति भेदापरिज्ञानानेनानर्थवचनाच्च । न हि गृहादागतस्य गृहे प्रविष्टस्य च तदैक्यम् । 'ताः समुद्रात्समुद्रमेवापियन्ति स समुद्र एव भवती'त्यत्रापि भेद एवोच्यते । अन्यथा तास्समुद्र एव भवतीति व्यपदेशः स्यात् । अतो नद्यः समुद्रादागच्छन्ति तं प्रविशन्ति च समुद्रस्तु स एव नैतासां समुद्रत्वं भवतीत्यर्थः । न हि भिन्नानां नदीजलपरमाणूनां सामुद्राणुभिरैक्यं युज्यते । तथासति महाजन-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

समितौ प्रविष्टानां द्वित्राणां तदैक्यं स्यात् । न च तद्युज्यते । भेदे-नानुभवात् । स्वं ह्यपीतो भवतीत्यत्रापि स्व इति परमात्मनोऽभिधानम् । 'स्वात्मना चोत्तरयो'रिति सूत्रात् । 'स्वातन्त्र्यात्स्व इति प्रोक्त आत्माऽयं चाततत्वतः । ब्रह्मायं गुणपूर्णत्वाद्भगवान्विष्णुरव्यय' इति परमोपनिषदि । अपीत इत्यत्रापि प्रवेशमात्रम् । स्वमिति द्वितीयानिर्देशात् । एकीभावविवक्षायां स्वेनेतिनिर्देशः स्यात् । 'स्वं कुलायं यथाऽपीतः पक्षी स्यादेवमीश्वरम् । अप्येति जीवः प्रस्वापे मुक्तौ चान्योऽपि सन्सदे'ति च । एवमेव खलु सोम्येतन्मनो दिशंदिशं पतित्वा-न्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपाश्रयत इत्यत्रापि मनइति जीवः प्राण-इति परमात्मा । यत्रायं पुरुषः स्वपितिनामेति तयोरेव प्रस्तुतत्वात् । 'मननान्मन उद्दिष्टः पुद्गलो निरयं गिरन् । कर्मानुशयनाच्चैव संसार्यनुशयी स्मृत' इति च परमोपनिषदि । 'प्राणः प्रणयनादेष साधुत्वात्सन्हरिः स्मृत' इति च । 'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा' इत्यत्रापि भेद एव प्रतीयते । 'स्रष्टृत्वादाश्रय-त्वाच्च मुक्तानां च प्रति प्रति । स्थापनाच्च विभुर्विष्णुरन्यः संसारिणो मत' इति च । 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी'ति स एष जीवेनात्मनानुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठतीत्यत्रापि जीवशब्देन परमात्माभिहितः । 'जीव इति भगवतोऽनिरुद्धस्याख्ये'ति श्रुतेः । 'विष्णुर्जीव इतिप्रोक्तः सततं प्राणधारणात् । स प्रविश्य शरीरं च स्थावरं जङ्गमं तथा ॥ महाभूतानि च विभुस्त्रिवृत्करण-पूर्वकम् । संसारिणं भ्रामयति सदैवान्यत्वलक्षणम् ॥ तेनायं मोदते नित्यं वृक्षावस्थागतोऽपि सन्नि'ति च । 'तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्त इमास्तिस्रो देवता' इति पूर्वमेव चेतनत्वसिद्धेरनेन जीवेनात्म-नेति संसारिणः पुनः प्रवेशो न युक्तः । अतस्तत्र जीवशब्देन परमात्मैवाभिहितः । 'जीवेनात्मनानुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमान-

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

स्तिष्ठतीत्यत्रापि जीवशब्दोदितः पर एव। पेपीयमानो मोदमानस्तु संसारी। न हि चेतनादन्यस्य मोदभोगादिकं युज्यते। 'सुखस्य चाप्यायतनं शरीरं दुःखस्य चाप्यायतनं शरीरम्। अचेतनं प्राकृतमेतदाहुर्भोक्ता तयोश्चेतनकः शरीरी'ति च भारते। 'जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियत' इत्यत्रापि जीवशब्दः परे। न हि संसारिणो मुख्यतः प्राणधारकत्वं युज्यते। 'ब्रह्मणा त्यक्तदेहस्तु मृत इत्युच्यते नर' इति च। 'यं वै सोम्यैतमणिमानं न निभालयसेऽस्य सोम्यैषोऽणिम्न एवं महान्न्यग्रोधस्तिष्ठती'त्यत्राप्यणिमशब्देन पर एवाभिहितः। 'स एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इत्युक्तत्वाच्च। धानासु त्वण्व्य इवेमा धाना इति स्त्रीलिङ्गप्रयोगादिवशब्दप्रयोगाच्च नाणिमत्वम्। न च ता न निभालयसे। ऐतदात्म्यमित्येतदीयम्। स आत्मेत्यात्मशब्दस्तु पर एव। 'द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात्'। 'नानुमानमतच्छब्दात्'। प्राणभृच्चे'त्यत्र तमेवैकं जानथ आत्मानमिति स्वशब्दपर्यायात्मशब्दान्न प्रकृतिजीवावभिधीयेते किन्तु पर एवेति भगवता व्यासेनाभिहितम्। अत आत्मशब्दस्तस्मिन्नेव मुख्यः। 'आततत्वाच्च मातृत्वादात्मेति परमो हरिः। आत्माभासास्तदन्ये ये न ह्येतेषां तता गुणा' इति परमोपनिषदि। तेजः परस्यां देवतायां तावन्न जानातीत्यत्र च 'यदास्य प्राणादीन्परो ग्रसति तदा न जानाति यदा ददाति तदा जानाती'ति तद्वशत्वमेवोक्तम्। 'यदा प्राणान्ददातीशस्तदा चेतनकोऽखिलम्। जानाति ग्रस्तकरणस्तेन वेत्ति न किञ्चने'ति च। अपहार्षीत्स्तेयमकार्षीदित्यत्र चान्याभिमतस्यैव वस्तुनोऽपहार्यत्वाद्भेद एवायं दृष्टान्तः। अन्यं सन्तं परमात्मानं स्वयमितिमन्यमानः स्तेन एवेति। न हि स्वकीयं परित्यजंस्स्तेनो भवति। 'ऐकात्म्यं नाम यदिदं केचिद्ब्रूयुरनैपुणाः। शास्त्रतत्त्वमविज्ञाय तथा वादबलाज्जनाः। कामक्रोधाभि-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

भूतत्वादहङ्कारवशंगताः। याथातथ्यमविज्ञाय शास्त्राणां शास्त्रदस्यवः। ब्रह्मस्तेना निरानन्दा अपक्वमनसोऽशिवाः। वैगुण्यमेव पश्यन्ति न गुणानि नियुञ्जते। तेषां तमश्शरीराणां तम एव परायणम्। यतः स्वरूपतश्चान्यो जातितः श्रुतितोऽर्थतः। कथमस्मि स इत्येव सम्बन्धः स्यादसंहित'इति मोक्षधर्मे। 'यथा पक्षी च सूत्रं च नानावृक्षरसा यथा। यथा नद्यः समुद्रश्च शुद्धोदलवणे यथा। यथा चोरापहार्यौ च यथा पुंविषयावपि। तथा जीवेश्वरौ भिन्नौ सर्वदैव विलक्षणौ। तथापि सूक्ष्मरूपत्वान्न जीवात्परमो हरिः। भेदेन मन्ददृष्टीनां दृश्यते प्रेरकोऽपि सन्। वैलक्षण्यं तयोर्ज्ञात्वा मुच्यते बध्यतेऽन्यथे'ति च परमोपनिषदि। 'प्रेरकः सर्वजीवानां प्राणधीचोदिता च सः। विष्णुस्संसारिणोऽन्यो यस्तमविज्ञाय मूढधीः। देहेन्द्रियप्राणबुद्धि-नेतृत्वं मन्यतेऽत्मनः। अतः संसारपदवीं याति जीवेशयोः सदा। वैलक्षण्यं परं ज्ञात्वा मुच्यते बध्यतेऽन्यथे'ति च। सर्वान्वेदानधीत्य महामना अनूचानमानी स्तब्ध एयायेत्यात्मनोन्यमनूचानत्वादिगुणप्रदं परमविज्ञाय स्तब्धस्य पराधीनत्वज्ञापनेन स्तब्धतां निरस्य तन्निष्ठा ह्यत्रोपदिश्यते।

तद्धैक आहु'रसदेवेदमग्र आसीदि'त्यादि वादिप्रसिद्धमपि निराक्रियते। 'इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढा'-इत्यादिवच्छ्रुतितात्पर्यापरिज्ञानप्राप्तं च। दर्शितं चैकात्म्यं नाम यदिदं केचिद्ब्रूयुरनैपुणा इति। तद्वशत्वज्ञापनार्थं च 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदि'त्यादिसृष्टिकथनम्। एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं च प्राधान्या-त्किञ्चित्सादृश्यात्कारणत्वाच्च। न तु तदन्यस्य मिथ्यात्वात्। न हि सत्यज्ञानेन मिथ्याज्ञानं भवति। न हि शुक्तिज्ञो रजतज्ञ इत्युच्यते। विरोधात्तयोर्ज्ञानयोः। नेदं रजतमित्यरजतज्ञो हि शुक्तिज्ञो भवति। रजतज्ञश्चेन्न शुक्तिज्ञः। न हि तज्ज्ञस्तदभावज्ञो भवति। तदभावस्य

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

तज्ज्ञानपूर्वकत्वं चान्यत्र तस्य सत्त्वादेव दृष्टम्। तदनङ्गीकारे तदेव न युज्यते। प्रधानज्ञानादप्रधानस्य ज्ञातवद्व्यपदेशोऽस्त्येव। यथा प्रधानपुरुषाणां ज्ञानाह्वाननाशनैर्ग्रामो ज्ञात आहूतो नाशित इति व्यपदेशः। कारणे च पितरि ज्ञाते पुत्रो ज्ञात इति। जानाम्येनमस्य पुत्रोऽयमिति व्यपदेश इति। एवमत्राप्येतत्सृष्टं सर्वमित्यादि। सादृश्याच्चैकस्त्रीज्ञानादन्यस्त्रीज्ञानमिति। तदेव सादृश्यमत्रापि विवक्षितं 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यादि'त्यादिना। अन्यथैकशब्दः पिण्डशब्दश्च व्यर्थः स्यात्। मृदा विज्ञातयेत्येतावता पूर्णत्वात्। न ह्येकमृत्पिण्डात्मकान्यन्यमृण्मयानि। सादृश्यमेव हि तेषाम्। 'यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात्। यथा सोम्यैकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्ष्णायसं विज्ञातं स्यादि'त्यादिकमपि व्यर्थं स्यात्। न ह्येकमण्यात्मकमन्यल्लोहमयम्। न चैकनखनिकृन्तनात्मकं सर्वं कार्ष्णायसम्। 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमि'त्यत्र च वाचा नाम्नामारम्भणं विकारः अविकृतं नित्यं नामधेयं मृत्तिकेत्येवेत्येतद्वचनं सत्यमिति श्रुत्यर्थः। न च वाचारम्भणशब्दोऽपि मिथ्यात्वे प्रसिद्धः। वाचारम्भणमात्रमिति चाश्रुतकल्पनम्। तस्मिन्पक्षे नामधेयशब्द इतिशब्दश्च व्यर्थः स्यात्। अतो न कुत्रापि जगतो मिथ्यात्वमुच्यते। 'कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्याथातथ्यतोऽर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः'। 'यच्चिकेत सत्यमित्तन्न मोघं वसुस्पार्हमुत जेतोत दाता'। 'विश्वं सत्यं मघवानायुवोरिदापश्च न प्रमिनन्ति व्रतं वाम्'। 'प्र घान्वस्य महतो महानि सत्यासत्यस्य करणानि वोचम्'। 'अनाद्यनन्तं जगदेतदीदृक्प्रवर्तते नात्र विचार्यमस्ति। न चान्यथा क्वापि च कस्य चेदमभूत्पुरा नापि तथाऽभविष्यत्'। 'असत्यमाहुर्जगदेतदज्ञाः शक्तिं हरेर्ये न विदुः परां हि'। 'यः सत्यरूपं जगदेतदीदृक्सृष्ट्वा त्वभूत्सत्यकर्मा महात्मा'।

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

'असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् । अपरस्परसम्भूतं किमन्यत्कामहैतुकम् । एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः । प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिता' इत्यादेश्च । 'अनित्यत्वविकारित्वपारतन्त्र्यादिरूपतः । स्वप्नादिसाम्यं जगतो न तु बोधनिवर्त्यता । सर्वज्ञस्य यतो विष्णोः सर्वदैतत्प्रतीयते । बोधासहं ततो नैतर्त्कि त्वाज्ञावशमस्य ही'ति परमोपनिषदि । 'प्रज्ञाविनिर्मितं यस्मादतो मायामयं जगत् । अनेनानुगतं यस्मादनृतं तेन कथ्यते । बोधानिवर्त्यमपि तु नित्यमेव प्रवाहतः । अ इत्युक्तः परो देवस्तेन सत्यमिदं जगत् । तदधीनस्वरूपत्वादसत्यं तेन कथ्यते । सत्यस्य सत्यः स विभुरिन्द्रचापस्य सूर्यवदि'ति च । 'तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमि'ति च । 'महामायेत्यविद्येति नियतिर्मोहिनीति च । प्रकृतिर्वासनेत्येवं तवेच्छानन्त कथ्यते' । 'प्रकृतिः प्रकृष्टकरणाद्वासना वासयेद्यतः । अ इत्युक्तो हरिस्तस्य विद्याऽविद्येति संज्ञिता । मायेत्युक्ता प्रकृष्टत्वात्प्रकृष्टं हि महाभिधम् । विष्णोः प्रज्ञप्तिरेवैका शब्दैरेतैरुदीर्यते । प्रज्ञप्तिरूपो हि हरिः सा च स्वानन्दलक्षणे'ति च । 'सर्वे वेदा हरेर्भेदं सर्वस्माज्ज्ञापयन्ति हि । भेदः स्वातन्त्र्यसार्वज्ञसर्वैश्वर्यादिकश्च सः । स्वरूपमेव भेदोऽयं व्यावृत्तिश्च स्वरूपता । सर्वव्यावृत्तये यस्मात्स्वशब्दोऽयं प्रयुज्यते । सर्वव्यावृत्ततामेव नेतिनेत्यादिका श्रुतिः । विष्णोरतो वदेदन्या अपि सर्वा न संशय' इति नारायणश्रुतिः । 'अहं ब्रह्मास्मि' 'तद्योहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहं योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽहमस्मि' 'स एवाहमस्मी'त्यादि त्वन्तर्याम्यपेक्षया । 'स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः' । 'अ इति ब्रह्म तत्रागतमहमिति । तस्योपनिषदहमिति' । 'अहंनामा हरिर्नित्यमहेयत्वात्प्रकीर्तितः । त्वं चासौ प्रतियोगित्वात्परोक्षत्वात्स' इत्यपि । 'सर्वान्तर्यामिणि हरावस्मच्छब्दविभक्तयः । युष्मच्छब्द-

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

गताश्चैव सर्वास्तच्छब्दगा अपि । सर्वशब्दगताश्चैव वचनान्यखिलान्यपि । स्वतन्त्रत्वात्प्रवर्तन्ते व्यावृत्तेऽप्यखिलात्सदा । तत्सम्बन्धात्तु जीवेषु तत्सम्बन्धादचित्स्वपि । वर्तन्त उपचारेण तिङ्पदान्यखिलान्यपि । तस्मात्सर्वगतो विष्णुरेको भिन्न ततो बहुरि'ति नारायणश्रुतिः । 'सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकमि'ति भगवद्वचनम् ।

न चासत्यो भेदः । 'सत्यमेनमनु विश्वे मदन्ति रातिं देवस्य गृणतो मघोनः' । 'सत्यः सो अस्य महिमा गृणे शवो यज्ञेषु विप्रराज्ये' । 'सत्य आत्मा सत्यो जीवः सत्यं भिदा सत्यं भिदा सत्यं भिदा मैवारुवण्यो मैवारुवण्यो मैवारुवण्यः' । 'आत्मा हि परमस्वतन्त्रः सर्ववित्सर्वशक्तिः परमसुखः परमो जीवस्तु तद्वशोऽल्पज्ञोऽल्पशक्तिरार्तोऽल्पक' इत्यादि श्रुतिभ्यः। न चावान्तरसत्यत्वमिदम्। 'यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता' । 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य इमाँल्लोकान्कामान्नीकामरूप्यनुसञ्चरन् । एतत्साम गायन्नास्ते' ॥ 'ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्करीषु । ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत उ त्वः' ॥ 'परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । स तत्र पर्येति जक्षन्क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वाऽज्ञातिभिर्वा' ॥ 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं विजानीयाद्येनेदं सर्वं विजानाति तं च केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' ॥ 'यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति' ॥ 'तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' ॥ 'अमृतस्यैष सेतुः' ॥ 'अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवुः । आदघ्नास उपकक्षास उ त्वे ह्रदा इव स्नात्वा उ त्वे ददृश्रे' ॥ 'ईशमाश्रित्य

SGDF
Sri Gurgeshwari Digital Foundation

तिष्ठन्ति मुक्ताः संसारसागरात् । यथेष्टभोगभोक्तारो ब्रह्मान्ता उत्तरोत्तरमि'ति मोक्षानन्तरं भेदश्रुतिभ्यः । 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति चे'ति भगवद्वचनम् । 'ॐ जगद्व्यापारवर्जम्' ॥ 'ॐ प्रकरणादसन्निहितत्वाच्चे'त्यादि च । 'अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मे'ति तद्धर्माणामप्यनुच्छित्तेः प्रस्तुतत्वादत्रैव मा भगवान्मोहान्तमापिपन्न प्रेत्य संज्ञास्ती'ति संज्ञानाशस्य दोषत्वेनोक्तत्वात् । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदि'ति ह्याक्षेप एव । न हि भोगाभावो विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति विज्ञातुरविज्ञानं चापेक्षितम् । 'अहमित्येव यो वेद्यः स जीव इति कीर्तितः । स दुःखी स सुखी चैव स पात्रं बन्धमोक्षयोरि'ति परमश्रुतिः ॥ 'मग्नस्य हि परेऽज्ञाने किं न दुःखतरं भवेदि'ति मोक्षधर्मे ॥ 'न तु तद्द्वितीयमस्ती'ति च । यत्तद्ब्रह्म द्वैतत्वेन न पश्यति तदेव द्वितीयं नेत्याह । 'यत्ततोऽन्यद्विभक्तत्वेनैव पश्येदि'ति वाक्यशेषात् । 'न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत' इति हेतोश्च । 'कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ती'त्यत्राप्येकीभावो मत्यैक्यं क्षीराब्ध्यादिस्थिततद्रूपापेक्षया स्थानैक्यं वा । 'कामेन मे काम आगाद्धृदयाद्धृदयं मृत्योः । यदमीषामदः प्रियं तदैतूपमामभि' । 'ब्रह्ममत्यनुकूला मे मतिर्मुक्तौ भविष्यति । अतः प्रायोऽनुकूलत्वमिदानीमपि संस्थितम्' ॥ 'येनाक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम्' ॥ 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रामती'त्यादि श्रुतिभ्यः । स्वरूपैक्याभिप्राये कर्माणि विज्ञानमयश्चेति न युज्यते । न हि तत्पक्षेऽपि कर्मणां ब्रह्मैक्यं मुक्तावस्ति । निवृत्त्यभिप्राये च पञ्चदशकलानामपि समत्वात् । 'गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु'त्यन्यासां कलानां गमनमुक्त्वा कर्मणां विज्ञानात्मनश्चैकीभावकथनं व्यर्थं स्यात्

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

विशेषाभावात् । न च ज्ञाननिवृत्तस्य रजतस्य शुक्त्यैकीभावव्यवहारोऽस्ति । परेऽव्यय इत्यधिकरणत्वकथनं च भेदज्ञापकम् । अन्यथा पर एव भवन्तीति निर्देशः स्यात् । 'जीवस्य परमैक्यं तु बुद्धिसारूप्यमेव तु । एकस्थाननिवासो वा व्यक्तिस्थानमपेक्ष्य सः । न स्वरूपैकता तस्य मुक्तस्यापि विरूपतः । स्वातन्त्र्यपूर्णतेऽल्पत्वपारतन्त्र्ये विरूपते'ति परमश्रुतिः ॥ 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'त्यादि च 'सम्पूज्य ब्राह्मणं भक्त्या शूद्रोऽपि ब्राह्मणो भवेदि'तिवत् । बृंहितो भवतीत्यर्थः । न हि ब्राह्मणपूजकः स एव ब्राह्मणो भवति । 'ब्रह्माणि जीवाः सर्वेऽपि परब्रह्माणि मुक्तिगाः । प्रकृतिः परमं ब्रह्म परमं महदच्युतः । तस्मान्न मुक्ता न च सा न क्वचिद्विष्णुवैभवम् । प्राप्नुवन्ति स एवैकः स्वतन्त्रः पूर्णषड्गुण'इति परमश्रुतिः ॥ 'परो मात्रया तन्वा वृधान न ते महित्वमन्वश्नुवन्ति' ॥ 'ब्रह्मेशानादिभिर्देवैर्यत्प्राप्तुं नैव शक्यते । तद्यत्स्वभावः कैवल्यं स भवान्केवलो हर'-इति च । 'यथापियन्ति तेजांसि महातेजसि भास्करे । पृथक्पृथक्स्थितान्यद्धि स्वरूपैरपि सर्वशः । परे ब्रह्मणि जीवाख्यब्रह्माण्यप्यपियन्ति हि । मुक्तौ पृथक्स्थितान्येव तदन्येषामदर्शनम् । अप्ययोऽयं समुद्दिष्टो न स्वरूपैकता क्वचिदि'ति नारायणश्रुतिः । अतः सर्वागमविरुद्धमेव जीवेश्वरैक्यम् ॥

तथैव सर्वयुक्तिविरुद्धं च । न तावदेकजीववादो युज्यते । एकाज्ञानपरिकल्पितत्वे च सर्वस्य सर्वमिदं परिकल्पितमिति जानतः पुनः शिष्यादिबोधनं न युज्यते । न हि स्वप्नोऽयमिति निश्चित्य स्वाप्नपुत्रदायार्थं यतते । स्वप्ने तु स्वाप्नत्वाज्ञानादेव यतते । न च बहूनां दृश्यमानत्वादस्याज्ञानपरिकल्पितमिदमिति निश्चयो युज्यते । स्वप्ने तु प्रबोधानन्तरमेकस्यावशिष्टत्वान्निश्चयः । न चात्र तथास्ति । तस्य तस्य तथा तथा प्रतिपत्तव्यमित्यङ्गीकारे वस्तुनि विकल्पा-

SGDF
Sri Gurgeshwari Digital Foundation

सम्भवादकल्पितमित्येव स्यात्। न च तथा प्रतिपत्तव्यमित्यत्र प्रमाणमस्ति। शिष्याज्ञानपरिकल्पितमित्यङ्गीकारे तस्यैवाचार्यभावे स्वयमेव कल्पितो भवतीति सम्यग्ग्रन्थाधिगमस्यैवानर्थहेतुत्वं स्यात्। न च कस्यचिन्मुक्तिः। ग्रन्थाधिगमे तस्यैव शिष्याज्ञानपरिकल्पितत्वप्राप्तेः। स चैको जीवो यदि भेदवादी भवति तस्य तत्रैव दार्ढ्यान्न कदाचिद्भेदनिवृत्तिरिति न कस्यापि मुक्तिः स्यात्। तेन यथा कल्पितं तथैव भवतीति तेनैकजीववादिनां नित्यनिरयकल्पने स एव स्यात्। न चैकजीवाज्ञानपरिकल्पितं समस्तमित्यत्र किञ्चिन्मानम्। 'प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्तेत न संशयः। मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थत'-इत्यस्य चायमर्थः। प्रपञ्चो यदि विद्येत भवेत उत्पद्येत तर्हि निवर्तेत न च निवर्तते तस्मादनादिरेवायम्। प्रकृष्टः पञ्चविधो भेदः प्रपञ्चः। न चाविद्यमानोऽयम्। मायामात्रत्वात्। मायेति भगवत्प्रज्ञा सैव मानत्राणकर्त्री यस्य तन्मायामात्रम्। परमेश्वरेण ज्ञातत्वाद्रक्षितत्वाच्च न द्वैतं भ्रान्तिकल्पितमित्यर्थः। न हीश्वरस्य भ्रान्तिः। तर्ह्यद्वैतः सर्वभावानामितिव्यपदेशः कथमित्यत आह। अद्वैतं परमार्थत इति। परमार्थापेक्षया ह्यद्वैतं सर्वस्मादुत्तमोऽर्थः स एक एवेत्यर्थः। अन्यथाऽद्वैतः सर्वभावानामिति व्यर्थं स्यात्। सर्वभावानां मध्ये तस्यैकस्यैवाद्वैतत्वमित्युक्ते समाधिकराहित्यमेवोक्तं स्यात्। अन्येषां समाधिकभावः। विकल्पो विनिवर्तेत कल्पितो यदि केनचिदिति वाक्यशेषाच्च न कल्पितत्वमस्येति ज्ञायते। निवर्तत इत्यङ्गीकारे निवर्तेत विद्येतेति च प्रसङ्गरूपेण कथनं यदिशब्दौ च न युज्यन्ते। विद्येतेत्यस्य चोत्पत्त्यर्थानङ्गीकारे यद्यदस्ति तत्तन्निवर्तत इति व्याप्त्यभावान्निवर्तेतेति न युज्यते। अतः प्रपञ्चस्यानादिसत्यत्वपरमिदं वाक्यम्। अतः उपदेशादयं वादोऽज्ञाते द्वैतं न विद्यत इत्याह। अज्ञात एव द्वैतं न विद्यते। अज्ञानिनां पक्ष एव द्वैतं न विद्यत इत्यर्थः॥ 'जीवेश्वरभिदा

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

चैव जडेश्वरभिदा तथा। जीवभेदो मिथश्चैव जडजीवभिदा तथा। मिथश्च जडभेदोऽयं प्रपञ्चो भेदपञ्चकः। सोऽयं सत्यो ह्यनादिश्च सादिश्चेन्नाशमाप्नुयात्। न च नाशं प्रयात्येष न चासौ भ्रान्तिकल्पितः। कल्पितश्चेन्निवर्तेत न चासौ विनिवर्तते। द्वैतं न विद्यत इति तस्मादज्ञानिनां मतम्। मतं हि ज्ञानिनामेतन्मितं त्रातं च विष्णुना। तस्मात्सत्यमिति प्रोक्तं परमो हरिरेव त्वि'ति परमश्रुतिः॥ मैत्रेयीशाखायां च। 'अथ ज्ञानोपसर्गा' इत्युक्त्वा 'अथ ये चान्ये मिथ्यातर्कैर्दृष्टान्तैः कुहकेन्द्रजालैर्वैदिकेषु परिस्थातुमिच्छन्ति तैः सह न संवसेत्प्राकाश्या ह्येते तस्करा अस्वर्ग्या' इत्याह। 'नैरात्म्यवादकुहकैर्मिथ्यादृष्टान्तहेतुभिः। भ्राम्यँल्लोको न जानाति वेदविद्यान्तरं तु यदि'ति। आत्मसम्बन्धि किमपि नास्तीतिवादो नैरात्म्यवादः।

भ्रान्तिकल्पितत्वे च जगतः सत्यं जगद्द्वयमपेक्षितम्। न हि सत्यशुक्तेः सत्यरजतस्य तयोः सादृश्यस्य चाभावे भ्रान्तिर्भवति। स्वप्नेऽपि वासनारूपं सत्यमेव जगन्मनसि स्थितं बहिष्ठत्वेन दृश्यते। देहात्मनोरप्येकदेशस्थत्वादि सादृश्यमस्त्येव। शङ्खः पीतो नभो नीलमित्यादिष्वपि पीतादयोऽन्यत्र विद्यन्त एव। तत्सादृश्यं च द्रव्यत्वादिकं किञ्चिच्छङ्खादीनां चास्त्येव। अतो न कुत्रापि सदृशसत्यवस्तुद्वयं विना भ्रमः। न चात्मन्यनात्मभ्रमः क्वापि दृष्टः। न हि कश्चिदहमहं न भवामीति भ्रान्तो दृश्यते। आत्मन्यनात्मभ्रम एवायं प्रपञ्च इति तैरुच्यते। तं विनैवात्मन्यात्मभ्रमकल्पनेऽनात्मनस्सत्यत्वं स्यात्। तदा चाद्वितीयत्वकल्पनेऽनात्मैवास्ति नात्मेति भवति। आत्माज्ञानात्मकत्वे च जगत आत्मनो भिन्नत्वेन न दृश्येत। न हि शुक्तेर्भेदेन रजतं दृश्यते भ्रान्तौ। न चैकमेव युगपद्बहुधा दृश्यते भ्रान्तौ। न चात्मनि भेदभ्रमः क्वापि दृष्टः। न च कुत्रापि मिथ्योपाधिकृतो भेदो दृष्टः। न च ज्ञानाज्ञानयोरपि मिथ्या-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

कल्पितत्वं दृष्टम् । तद्विषयस्यैवान्यथात्वं भ्रान्तौ । एवमाद्यनन्तयुक्तिविरुद्धोऽयं पक्षः । ग्रन्थबहुत्वं स्यादित्येवोपरम्यते ।

न च सत्यत्वाङ्गीकारे कश्चिद्दोषः । बहुजीववादिपक्षेऽपि भेदस्य मिथ्यात्वाङ्गीकारे एते दोषा भवन्त्येव । मिथ्योपाधिकृतं हि तेषामपि बहुत्वम् । न च मिथ्योपाधिकृतो भेदः क्वापि दृष्टः । आत्मन्यनात्मकल्पनारूपत्वान्मिथ्योपाधिरेव न युज्यते । मायामयीसृष्टिरपि तत्सदृशस्यान्यस्य विद्यमानत्व एव दृष्टा । द्रव्यत्वादिसादृश्ययुतं किञ्चिदधिष्ठानमाश्रित्यैव च । 'अधिष्ठानं च सदृशं तथ्यवस्तुद्वयं विना । न भ्रान्तिर्भवति क्वापि स्वप्नमायादिकेष्वपि । मानस्यां वासनायां तु बहिर्वस्तुत्वकल्पनम् । स्वाप्नो भ्रमश्च मायायां कर्तृदेहादिवस्तुषु । चतुरङ्गबलत्वादिकल्पनं भ्रम इष्यते । न भ्रान्तिकल्पितं विश्वमतो विष्णुबलाश्रयमि'ति ब्रह्मवैवर्ते । 'न च मायाविना माया दृश्यते विश्वमीश्वरः । सदा पश्यति तेनेदं न मायेत्यवधार्यतामि'ति च । 'अपरोक्षदृशो मिथ्यादर्शनं न क्वचिद्भवेत् । सर्वापरोक्षविद्विष्णुर्विश्वदृक्तन्न तन्मृषे'ति च । यदि चैकमेव ब्रह्मोपाधिभेदात्संसरति मुच्यते च तदा संसारिणां सर्वदा विद्यमानत्वात्सर्वदा संसार्येव ब्रह्म । अतस्तद्भावोऽपि न मुक्तिः । सर्वदोपाधिसम्बन्धत्वात्तस्य । न च शुद्धस्य नोपाधिसम्बन्ध इति वाच्यम् । उपाधिसम्बन्धस्योपाधिसम्बन्धकल्पनेऽनवस्थाप्रसङ्गात् । न च तेनैव सम्बन्धेन सम्बन्धस्य । आत्माश्रयप्रसङ्गात् । इतश्च मिथ्योपाधिर्न युज्यते । अज्ञानसिद्धौ मिथ्योपाधिसिद्धिः । अज्ञानं विना मिथ्यात्वासिद्धेः । न च मिथ्योपाधिं विनाऽज्ञानसिद्धिः । मिथ्योपाधिभिन्नस्यैवाज्ञत्वात् । शुद्धस्यैवाज्ञत्वे मुक्तस्याप्यज्ञत्वप्रसक्तेः । स्वाभाविकत्वात्सत्यत्वात्सद्वितीयत्वप्रसक्तेश्च । स्वाभाविकस्य चानिवृत्त्यङ्गीकारादनिवृत्तिप्रसक्तेश्च । सत्यस्य चानिवृत्तिरिति हि तत्पक्षः । अत-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

श्चान्योन्याश्रयता । अज्ञानसिद्धौ मिथ्योपाधिसिद्धिः मिथ्योपाधिसिद्धौ जीवसिद्धिः जीवसिद्धौ तदाश्रयाज्ञानसिद्धिरिति चक्रकं वा । न च शुद्धमेव भ्रान्त्याऽज्ञमिति युक्तम् । अज्ञानसिद्धौ भ्रमसिद्धिः तत्सिद्धावज्ञानसिद्धिरित्यन्योन्योन्याश्रयत्वात् । 'अनागता अतीताश्च यावन्तः सहिताः क्षणाः । अतीतानागताश्चैव यावन्तः परमाणवः । ततोऽप्यनन्तगुणिता जीवानां राशयः पृथगि'ति वत्सश्रुतेर्न संसारिणां परिसमाप्तिरस्मत्पक्षे । 'परमाणुप्रदेशेऽपि ह्यनन्ताः प्राणिराशयः । सूक्ष्मत्वादीशशक्त्यैव स्थूला अपि हि संस्थिताः । सहस्रयोजनसमां प्रभावाद्विश्वकर्मणः । अनन्ता राशयोऽनन्ताः प्रजानामधिसंस्थिता' इति स्कान्दे ।

न च मिथ्यावस्तुनो दुर्घटत्वमेव भूषणम् । दृष्टस्य वस्तुनो मिथ्यात्वकल्पनस्य दृष्टिसकाशाद्बलवत्प्रमाणयुक्त्यपेक्षत्वात् । तदभावे सत्यत्वं दृष्टचैव सिध्यति । न ह्यन्नादिकं भोग्यं दृष्ट्वा भोक्तुं सत्यत्वे प्रमाणान्तरमपेक्षते । किन्तु नेदमन्नमिति केनचिदुक्ते कथमिदमन्नत्वेन दृश्यमानमन्नं न भवतीति प्रमाणान्तरमपेक्षते । न च प्रत्यक्षदृष्टस्य ततो बलवत्प्रत्यक्षमागमं विनाऽनुमानादिनैव बाधो दृष्टः । दूरस्थवृक्षह्रस्वत्वादौ प्रत्यक्षापटुत्वस्य निश्चितत्वाद्युक्त्या तत्र दीर्घत्वनिश्चयः । प्रत्यक्षस्य हि दूरे मन्दग्राहित्वं परिमाणादावन्यथात्वं च ततो बलवत्प्रत्यक्षेणैव निश्चितम् । न च प्रत्यक्षस्य मिथ्यात्वं केनापि प्रमाणेन निश्चितम् । विशेषतश्च ज्ञानाज्ञानसुखदुःखात्मभेदादिविषयस्यानुभवस्य न मिथ्यात्वं दृष्टम् । अतश्च संसारस्य सत्यत्वात्सत्यस्य चानिवृत्त्यङ्गीकारान्न मोक्षः स्यात् । अनुभवसिद्धस्य बलवदनुभवं विना युक्तित एव मिथ्यात्वाङ्गीकारे आत्मनोऽपि मिथ्यात्वं स्यात् । युक्तिश्च । सर्वस्यान्यस्य मिथ्यात्वाङ्गीकारात् द्विधाकल्पने कल्पनागौरवमिति । आत्माधिष्ठानभ्रमस्यैवादृष्टेस्तस्याधिष्ठानत्वमपि न युज्यते । दुर्घटत्वस्य

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

भूषणत्वे दुर्घटमप्यात्ममिथ्यात्वं स्यादेव । प्रतीतेरप्यविद्याकार्यत्वाङ्गीकारात् । तस्याश्च दुर्घटत्वस्य भूषणत्वात्सत्यस्य च युक्त्यपेक्षत्वाद्धटादीनां द्रष्टृत्वमात्मनश्च जडत्वं द्रष्टुरभावे च प्रतीतिरधिष्ठानं विनैव भ्रम इत्यादि विरुद्धं सर्वमपि स्यात् ।

उपाधिभेदाङ्गीकारे हस्तपादाद्युपाधिभेदेऽपि तद्गतसुखदुःखादिभोक्तुर्यथा भेदो न प्रतीयते एवमेव शरीरादिभेदेऽपि भोक्तुर्भेदो न दृश्येत । सर्वगतसुखदुःखादिकमेकेनैव भुज्येत । यथा चैकाङ्गुल्याद्यपगमेऽपि न मुक्तिः एवमेकोपाध्यपगमेऽपि तस्यैवानन्तोपाधिसम्बन्धत्वान्न मुक्तिः स्यात् । 'उद्यतायुधदोर्दण्डाः पतितस्वशिरोऽक्षिभिः । पश्यन्तः पातयन्ति स्म कबन्धा अप्यरीन्युधी'ति भारतवचनान्न विश्लेषाद्विशेषः । किञ्चोपाधिरात्मन एकदेशं ग्रसत्युत सर्वमात्मानम् । एकदेशाङ्गीकारे सावयवत्वम् । सावयवस्यचानित्यत्वं तैरङ्गीकृतम् । सर्वग्रासे च नोपाधिर्भेदकः स्यात् । उपाधिकृतांशकल्पने तदुपाधिकृतत्वे आत्माश्रयत्वम् । उपाध्यन्तरकल्पनेऽनवस्था । न चेश्वरस्य सर्वगतत्वादौपाधिकभेदो ब्रह्मणा भवति । न हि देशतः कालतश्चापरिच्छिन्नयोरौपाधिकभेदो दृष्टः । सर्वोपाधिगतत्वाच्चैकस्यैवेश्वरस्य भेदस्य मिथ्यात्वाद्धस्तपादादिभेदेऽपि भोक्तुरेकत्ववत्सर्वसुखदुःखादिभोक्तृत्वमीश्वरस्यैव स्यात् । देशतः कालतश्चापरिच्छिन्नयोरौपचारिकभेदाभावादेव दुःखिनोऽन्यच्छुद्धं ब्रह्म न सिद्ध्यति । अतः स्वाभाविकस्संसार इत्यनिवृत्तिरेव स्यात् ।

किञ्च विशिष्टस्य शुद्धस्य वा संसारः? । शुद्धस्य संसार इत्युक्ते स्वव्याहतिः । विशिष्टस्येत्युक्ते विशिष्टोऽन्यः स एव वा । स एव चेदुक्तो दोषः । अन्यश्चेन्नित्योऽनित्यो वा? । अनित्यश्चेन्नाश एव तस्य न मोक्षः । नित्यत्वे च भेदस्य सत्यत्वं मोक्षेऽपि तस्य भावात् । स्वरूपमात्रस्याभेद उपाधिभिन्न एवेत्यङ्गीकारे स्वरूपमेवोपाधिसंबद्ध-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

मिति न तस्य शुद्धत्वम् । अशुद्धस्वभावस्य न कदाचिच्छुद्धत्वमिति च तत्पक्षः । उपाधिमिथ्यात्वाङ्गीकारे चान्योन्याश्रयत्वादिदोषा उक्ताः । न चानादिकर्मभेदाद्भेदः । औपाधिकभेदसिद्धौ कर्मभेदसिद्धिः तत्सिद्धौ च तत्सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयत्वात् । अतोऽनन्तदोषदुष्टत्वाद्ग्रन्थबहुत्वं स्यादित्येवोपरम्यते । अतः सर्वप्रमाणविरुद्धत्वान्नाभेदे श्रुतितात्पर्यम् ।

सर्वशब्दावाच्यस्य लक्षणाऽपि न दृष्टेति न तस्य शास्त्रगम्यत्वम् । अतोऽवाच्यत्वादज्ञेयत्वाच्छून्यमेव तदिति प्राप्तम् । न च स्वेनापि ज्ञेयत्वं तैरुच्यते । कर्तृकर्मविरोध इति हि ते वदन्ति । न च स्वरूपमन्यद्वा ज्ञेयं ज्ञातारं च विना ज्ञानं दृष्टम् । अतो ज्ञातृज्ञेयाभावाज्ज्ञानस्यापि शून्यतैव । अतः शून्यवादान्न कश्चिद्विशेषः । न च ज्ञातृज्ञेयरहितं ज्ञानं क्वापि दृष्टम् । अप्राप्तत्वाच्चेश्वरभेदस्य नाभेदे श्रुतितात्पर्यं युज्यते । 'सर्वोत्तमं सर्वदोषव्यपेतं गुणैरशेषैः पूर्णमन्यं समस्तात् । वैलक्षण्याज्ज्ञापयितुं प्रवृत्ताः सर्वे वेदा मुख्यतो नैव चान्यदि'ति महोपनिषदि । अतः सर्वागमैरेव सर्वस्माद्भिन्नत्वेन सर्वस्माद्विशिष्टत्वेन च विज्ञेयो भगवान्नारायण इति सिद्धम् ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्विष्णुतत्त्वविनिर्णये प्रथमः परिच्छेदः ॥ १ ॥

॥ ॐ ॥ 'ब्रह्मा शिवः सुराद्याश्च शरीरक्षरणात्क्षराः ॥ लक्ष्मीरक्षरदेहत्वादक्षरा तत्परो हरिः । स्वातन्त्र्यशक्तिविज्ञानसुखाद्यैरखिलैर्गुणैः । निस्सीमत्वेन ते सर्वे तद्वशाः सर्वदैव च । सर्गस्थितिक्षययतिप्रकाशावृतिबन्धनम् । सर्वक्षराणामेकः स कुर्यात्सात्विकमोक्षणम् । सर्गस्थितियतिज्योतिर्नित्यानन्दप्रदोऽक्षरे । चेष्टाप्रदश्च सर्वेषामेक एव परो हरिः । तस्य नान्योऽस्ति सर्गादिकर्ता निर्दोषकश्च स' इति परमश्रुतिः । 'ब्रह्मशेषसुपर्णेशशक्रसूर्यगुहादयः । सर्वे क्षरा अक्षरा

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

तु श्रीरेका तत्परो हरिरि'ति स्कान्दे । 'यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम् । अहं रुद्राय धनुरातनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवाउ । अहं जनाय समदं कृणोम्यहं द्यावापृथिवी आविवेश । अहं सुवे पितरमस्य मूर्धन्मम योनिरप्स्वं१तस्समुद्रे' ॥ 'यमन्तः समुद्रे कवयो वयन्ति यदक्षरे परमे प्रजाः । यतः प्रसूता जगतः प्रसूती तोयेन जीवान्व्यससर्ज भूम्या' ॥ 'यदोषधीभिः पुरुषान्पशूंश्च विवेश भूतानि चराचराणि । अतः परं नान्यदणीयसं हि परात्परं यन्महतो महान्तम् । यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तात् । तदेवर्तं तदु सत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम्' ॥ 'अस्य देवस्य मीळ्हुषो वया विष्णोरेषस्य प्रभृथे हविर्भिः । विदेहि रुद्रो रुद्रियं महित्वं यासिष्टं वर्तिरश्विना विरावत्' ॥ 'चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत । मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्वायुरजायत' ॥ 'एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानो नाग्नीषोमौ नेमे द्यावापृथिवी' ॥ 'एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शंकरः । स मुनिर्भूत्वा समचिन्तयत्तत एते व्यजायन्त । विश्वो हिरण्यगर्भोऽग्निर्यमो वरुणरुद्रेन्द्रा इति' ॥ 'वासुदेवो वा इदमग्र आसीन्न ब्रह्मा न च शंकरः । नेन्द्रसूर्यौ न च गुहो न सोमो न विनायक'इत्यादि श्रुतिभ्यश्च ॥ 'यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिदि'त्यत्राप्यपरमस्तीत्येवार्थः । अन्यथा 'तेनेदं पूर्णं ततो यदुत्तरं तदरूपमनामयमि'ति वाक्यशेषविरोधात् । तेनेदमित्युक्तमेव तत इति परामृश्यते । अन्यथा यस्मात्परमित्युक्तिविरोधात् । 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति तं वै विष्णुं परममुदाहरन्ति' ॥ 'अस्यैव सर्वनामानि व्यतिरिक्तस्य सर्वतः । यः स्वतन्त्रः सदैवैकः स विष्णुः परमो मत' इत्यादि श्रुतिभ्योऽन्यनामान्यस्यैवेति नान्येषां सर्वेश्वरत्वादिकमुच्यते । सर्ववेदेष्वप्यस्यादोषवचनाददावभावावचनाच्च तद्वचनाच्चान्येषां सर्वेषां वेदेषु सर्वेषु । तेषां सर्वनामत्वानुक्तेश्च । 'उत्पत्ति-

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

र्वासुदेवस्य प्रादुर्भावो न चापरः। देहोत्पत्तिस्तदन्येषां ब्रह्मादीनां तदीरणात्। देहोऽनादिर्हरेर्नित्यो ब्रह्मादीनामनित्यकः। मुख्योत्पत्तिस्तदन्येषां प्रादुर्भावो हरेर्जनिरि'ति परमश्रुतेश्च ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्विष्णुतत्त्वविनिर्णये द्वितीयः परिच्छेदः ॥ २ ॥

॥ ॐ ॥ 'वर्जितः सर्वदोषैर्यो गुणसर्वस्वमूर्तिमान्। स्वतंत्रो यद्वशाः सर्वे स विष्णुः परमो मत'इति परमोपनिषदि। 'नित्यपूर्णाखिलगुणो निर्दोषः सर्वदैव यः। यः स्वतन्त्रः परो विष्णुर्जन्ममृत्यादिवर्जितः'। नारद उवाच। 'निर्दोषश्चेत्कथं विष्णुर्मानुषेषूदपद्यत। चिन्ताश्रमव्रणाज्ञानदुःखयुग्दृश्यते कथम्। एष मे संशयो ब्रह्मन् हृदि शल्य इवार्पितः। अनुद्धार्योऽपरैर्मर्त्यैः स्वशक्तिशक्त्या तमुद्धर'। ब्रह्मोवाच। 'स्त्रीपुंमलाभियोगात्मा देहो विष्णोर्न जायते। किन्तु निर्दोषचैतन्यसुखां नित्यां स्वकां तनुम्। प्रकाशयति सैवेयं जनिर्विष्णोर्न चापरा। तथाप्यसुरमोहाय परेषां च क्वचित्क्वचित्। दुःखाज्ञानश्रमादीन्स दर्शयेच्छुद्धसद्गुणः। क्व व्रणादि क्व चाज्ञानं स्वातन्त्र्यान्नित्यसद्गुणे। दौर्लभ्यायैव मोक्षस्य दर्शयन्परमो हरिः। मिथ्यादर्शनदोषेण तेन मुक्तिं न यान्ति च। तमो यान्ति च तेनैव तस्माद्दोषविवर्जितम्। प्रादुर्भावगतं चैव जानीयाद्विष्णुमञ्जसे'ति ब्रह्माण्डे। 'गुणक्रियादयो विष्णोः स्वरूपं नान्यदिष्यते। अतो मिथोऽपि भेदो न तेषां कश्चित्कदाचन। स्वरूपेऽपि विशेषोऽस्ति स्वरूपत्ववदेव तु। भेदाभावेऽपि तेनैव व्यवहारश्च सर्वत'इति परमोपनिषदि। 'अभिन्नत्वमभेदश्च यथा भेदविवर्जितम्। व्यवहार्यं पृथक् च स्यादेवं सर्वे गुणा हरेः। अभेदाभिन्नयोर्भेदो यदि वा भेदभिन्नयोः। अनवस्थितिरेव स्यान्न विशेषणतामतिः। मूलसम्बन्धमज्ञात्वा तस्मादेकमनन्तधा। व्यवहार्यं विशेषेण दुस्तर्कबलतो हरेः। विशेषोऽपि

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

स्वरूपं स स्वनिर्वाहकतास्य चे'ति ब्रह्मतर्के। 'एकमेवाद्वितीयं तन्नेह नानास्ति किंचन'। 'मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति'। यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति। एवं धर्मान्पृथक्पश्यंस्तानेवानुविधावती'त्यादि श्रुतेश्च। 'देशः सर्वत्र पुरुषः स्वतन्त्रः कालनित्यता। इत्यादिषु स्वसम्बन्धाद्यथैव गुणरूपिणः। गुणित्वं गुणभोक्तृत्वं स्याद्विष्णोस्तच्च स स्वयमि'ति ब्रह्मतर्के। 'विष्णुं सर्वगुणैः पूर्णं ज्ञात्वा संसारवर्जितः। निर्दुःखानन्दभुङ्नित्यं तत्समीपे स मोदते। मुक्तानां चाश्रयो विष्णुरधिकोऽधिपतिस्तथा। तद्वशा एव ते सर्वे सर्वदैव स ईश्वर'इति परमश्रुतिः। 'अमृतस्यैष सेतुः'। 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिते'त्यादि च। 'नृपाद्याश्शतधृत्यन्ता मुक्तिगा उत्तरोत्तरम्। गुणैः सर्वैः शतगुणा मोदन्त इति हि श्रुतिरि'ति पाद्मे। अतो निश्शेषदोषवर्जितः पूर्णानन्दगुणो नारायण इति सिद्धम्।

यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलं बट् तद्दर्शतमित्थमेव निहितं देवस्य भर्गो महत्। वायो रामवचोनयं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपुर्मध्वो यत्तु तृतीयमेतदमुना ग्रन्थः कृतः केशवे ॥

स्वतंत्रायाखिलेशाय निर्दोषगुणरूपिणे। प्रेयसे मे सुपूर्णाय नमो नारायणाय ते ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्विष्णुतत्त्वविनिर्णये तृतीयः परिच्छेदः ॥ ३ ॥

॥ ग्रन्थश्चायं सम्पूर्णः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation